

บทที่ 3

ภูมิหลังของการแปลงกายและภูมิหลังของการแปลงกาย ในการแสดงละครไทย

อนุภาคในวรรณกรรมพื้นบ้านของสตรี รอมปัสัน ได้มีการจัดรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ ซึ่งแต่ละอนุภาคนั้นมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกัน ในนิทานแต่ละเรื่องอาจมีอนุภาคเดียวหรือหลายอนุภาคก็ได้ อนุภาคที่ปรากฏอย่างมากในนิทานพื้นบ้านของไทยคืออนุภาคการแปลงกาย ซึ่งมีลักษณะและรูปแบบวิธีแตกต่างกันไปตามเนื้อเรื่องและการดำเนินเรื่องเมื่อมีการนำเนื้อเรื่องของนิทานมาใช้เล่นละครการแปลงกายจึงปรากฏอยู่ในการแสดงละคร ซึ่งมีวิธีการนำเสนอให้ผู้ดูละครทราบตามแบบของละครไทย ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่า ควรศึกษาถึงภูมิหลังของการแปลงกายและภูมิหลังของการแปลงกายในการแสดงละครไทยเพื่อความเข้าใจตรงกัน ดังนี้

ภูมิหลังของการแปลงกาย

ราชบัณฑิตยสถาน (2542, หน้า 719) ได้ให้ความหมายของการแปลงกายไว้ว่าเป็นการเปลี่ยนจากสิ่งเดิมให้มีความแปลกออกไป เปลี่ยนรูปเดิมทั้งหมดให้กลายเป็นอีกรูปหนึ่ง เช่น ยักษ์แปลงเป็นมนุษย์ หรือ เปลี่ยนจากรูปเดิมแต่บางส่วน เช่น คนดีแปลงเป็นคนพิการ

สำหรับความเป็นมาของการแปลงกายนั้น นฤพนธ์ ค้วงวิเศษ ได้แปลจากหนังสือของ Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology โดย Barnard and Spencer ว่า นักวิชาการชาวตะวันตกให้ความคิดว่าการแปลงกายอาจเกิดขึ้นจากการใช้อิทธิฤทธิ์และเวทมนตร์คาถาซึ่งเป็นรากฐานมาจากกลุ่มนักบวชชาวเปอร์เซีย โดยอ้างถึงภาษากรีกคือคำว่า magic ซึ่งมาจากคำว่า magi หมายถึงความแปลกพิสดาร และการอวดอ้างยกตัวอย่าง

เช่น ตำนานเทพเจ้ากรีกโบราณมีความแปลกพิสดารปรากฏอยู่ เช่น กำเนิดของ ไดโอนิซัส (Dionysus) หรือเป็นที่รู้จักในอีกชื่อหนึ่งว่าแบคคัส (Bacchus) เทพแห่งเมรัย และไวน์อ่อนนุ่ม เป็นบุตรของเทพเจ้าซีอุส และนางซิมิลีซึ่งเป็นมนุษย์ ธิดาของเคคคัส ผู้สร้างเมืองธีบส์ กับนางเฮอร์ไมโอนี การกำเนิดของเทพไดโอนิซัสมีอยู่ว่า เมื่อซีอุสไปเกิดมีความรักในนางซิมิลีจึงได้แปลงกายเป็นมนุษย์ลงมาสมสู่ด้วย ไม่ช้าเรื่องพิศวาสระหว่างซีอุสกับนางซิมิลีก็แพร่พรายไปถึงเจ้าแม่เฮราผู้หึงหวง เจ้าแม่มุ่งมันจะให้เรื่องนี้ ยุติเสียทันที จึงแปลงกายเป็นนางพี่เลี้ยงแก่ของซิมิลีเข้าไปในห้องของนาง ซิมิลีและชวนคูปอได้ช่องก็ชักเรื่องเกี่ยวโยงไปถึง เรื่องความรักของนางซิมิลี และออกอุบายให้นางหลงเชื่อเกี่ยวกับประวัติอันน่าสงสัยของมนุษย์ผู้นั้นว่า จะเป็นซีอุสจำแลงมาจริงหรือไม่ โดยให้มนุษย์นั้นปรากฏกายให้เห็นในลักษณะของเทพเจ้าซึ่งนางซิมิลีก็หลง เชื่อทำตามทีพี่เลี้ยงแกล้งแนะนำ เมื่อซีอุสเสด็จลงมาอีก นางซิมิลีจึงหว่านล้อมให้ซีอุสสาบาน โดยอ้างแม่น้ำ สติคซ์เป็น ทิพยพยานว่าซีอุสจะให้ตามคำของนางประการหนึ่ง ครั้นซีอุส สาบานแล้วนางซิมิลีก็ทูล ความประสงค์ของนางให้ทราบ ซีอุสถึงแก่ตกตะลึงด้วยคิดไม่ถึงว่านางจะทูลขอในข้อ จกรรจ์ถึงเพียงนี้ ซีอุสตระหนักคิดว่า ถ้าสาแดงองค์ให้ปรากฏตามจริง ก็จะทำให้นางซิมิลี ผู้เป็นมนุษย์ปุถุชนธรรมดาไม่อาจมีชีวิตได้ แต่ได้สาบานอย่าง เกรงครัด ไม่มีทางจะ บ่ายเบี่ยงได้ ด้วยว่าการละเมิดคำสาบานซึ่งอ้างแม่น้ำสติคซ์อันศักดิ์สิทธิ์เป็นทิพยพยานนั้น ย่อมบังเกิดผล ร้ายกับเทพผู้สาบานทุกองค์เหมือนกันหมด ไม่มีที่ยกเว้นแม้แต่องค์ซีอุสเอง ดังนั้นซีอุสจึงเผลอต้องคำให้ปรากฏตามลักษณะประกอบด้วยสภาพที่เป็นทิพย์อันเป็นจริง พอนางซิมิลีได้เห็นภาพซีอุส ก็ถึงแก่ล้มกลิ้งด้วยไม่อาจทนต่อทิพย์อำนาจได้ และใน ช่วงพริบตาที่บังเกิดไฟลุกขึ้นเผา ผลาญนางซิมิลีให้วอดวายไป ในขณะที่นางซิมิลีทรง ครรภ์อยู่ แม้ซีอุสไม่อาจช่วยชีวิตของนางไว้ได้ แต่ก็ยังสามารถช่วยบุตรได้ ท้าวเธอฉวย ทารกออกจากไฟฝัง ไว้ในบริเวณต้นขาของท้าวเธอเอง ทารกยังคงมีชีวิตอยู่ จนครบกำหนด คลอด ซีอุสจึงผ่าเอาทารกออกมา มอบให้นางอัปสรพวกหนึ่งเรียกว่า ไนสยาดีส (Nysiades) เป็นผู้ อุนบาล นางอัปสรพวกนี้เอาใจใส่อนุบาลทารกอย่างทะนุถนอมเป็น อย่างดี ซีอุส จึงโปรดเนรมิตให้นางอัปสรกลุ่มนี้กลายเป็นกลุ่มดาวกลุ่มหนึ่ง เรียกว่า ไฮยาดีส (Hyades) ส่วนทารกน้อย มีชื่อว่า ไดโอนิซัส หรือ แบคคัส

ต่อมาในสมัยยุคเรเนซองส์ของอิตาลี ราวศตวรรษที่ 15 ผู้คนเริ่มสนใจศิลปะการใช้เวทมนตร์ ซึ่งมีความเชื่อว่าเวทมนตร์สามารถที่จะบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามที่ปรารถนา เช่น เรื่องของการแปลงกาย ในตำราโบราณที่มาร์ซิลิโอ ฟิซิโน (Marsilio Ficino) แปลมาจากหนังสือภาษากรีก ชื่อว่า Corpus Hermeticum (เขียนโดยเฮอรั่มส ไทรเมสติกัส Hermes Trimestigus) เป็นตำราที่อธิบายถึงการใช้เวทมนตร์คาถาของชาวตะวันออกกลาง ในช่วง 500 ปีก่อนคริสตกาล ผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับเรื่องเวทมนตร์คาถาท่านอื่น ๆ พยายามอธิบายถึงสิ่งเหล่านี้ โดยหลีกเลี่ยงที่จะไม่ทำทาบ ศริสต์ศาสนาและป้องกันตัวเองจากการถูกกล่าวหาว่าเป็นพวกนอกศาสนา ต่อมาฟิโค เคลล่า มิรัน โคล่า (Pico della Mirandola) พยายามสร้างเวทมนตร์คาถาให้ตัวเองตามคติของชาวียิว จึงทำให้เขาถูกพระสันตปาปาและศาสนจักรประณาม ถูกกล่าวหาว่าเป็นปีศาจชั่วร้าย ต่อมาในสมัยของสันตปาปาอเล็กซานเดอร์ บอร์เกีย (Alexander Borgia) มีการนำตำราของฟิโคมาตีความใหม่ และอธิบายว่าคาถาและเวทมนตร์ของชาวียิวมีคุณค่าต่อการปฏิบัติทางศาสนาของชาวคริสต์

ในศตวรรษที่ 18 นักวิทยาศาสตร์ต่างมีความเชื่อว่า โลกประกอบขึ้นด้วยวัตถุสารที่สามารถพิสูจน์ได้ และกล่าวโจมตีเรื่องราวของเวทมนตร์คาถาว่าไม่น่าเป็นไปได้ เรื่องของเวทมนตร์จึงถูกทำให้กลายเป็นเรื่องลับ ๆ (เรื่องใต้ดิน) ต่อมาในช่วงศตวรรษที่ 19 ซึ่งยุโรปกำลังนิยมความคิดแบบโรแมนติก และวิทยาศาสตร์กำลังสนใจเรื่องทางวัตถุ ตัวอย่างเช่น ในประเทศฝรั่งเศสและอังกฤษ กลุ่มศิลปิน นักเขียน และสมาคมนักชื้อรุ่งอรุณสีทอง (order of golden dawn) ได้รวมตัวกันเพื่อที่จะปกปิดการฟื้นคืนชีพของอำนาจเวทมนตร์ การศึกษาเรื่องราวทางเวทมนตร์ในช่วงเวลานี้ ได้แก่ การศึกษาของนักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษชื่อ Tylor (1871) เขียนหนังสือเรื่อง *Primitive Culture* โดยอธิบายว่าเวทมนตร์คือความเข้าใจผิดที่มีโทษอย่างรุนแรง แต่ชาวพื้นเมืองนั้นมีความเชื่อเรื่องเวทมนตร์อย่างแพร่หลาย ซึ่ง Tylor ได้อธิบายว่า สาเหตุที่ชาวพื้นเมืองมีความเชื่อเรื่องเวทมนตร์เนื่องจากสิ่งเหล่านี้เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตในชีวิตประจำวันของชาวพื้นเมือง แนวความคิดของ Tylor ได้มีการพัฒนาโดย Frazer (1890) ซึ่งเขียนหนังสือเรื่อง *The Golden Bough* โดยกล่าวว่าเวทมนตร์เป็นวิทยาศาสตร์ประเภทหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นในระดับวิวัฒนาการระยะแรก ๆ ของมนุษย์ ซึ่งจะพัฒนาไปสู่ระบบศาสนาที่

ยึดถืออำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติ และเทพเจ้า ตลอดจนอำนาจวิเศษต่างของเทพ
 ที่สามารถแปลงกายได้ตามต้องการ Mauss (1902) กล่าวไว้ในหนังสือ *A General Theory
 of Magic* ว่า ในอดีตการเล่นทางเวทมนตร์นั้นมักจะถูกประณามว่าเป็นการกระทำของ
 ปีศาจ ดังนั้น Mauss จึงได้นำความคิดของ Tylor และ Frazer มาพัฒนาต่อ โดยทำให้เรื่อง
 เวทมนตร์เป็นทฤษฎีมากขึ้น เขาตั้งข้อสังเกตว่าเวทมนตร์มักจะเน้นเรื่องทางวัตถุที่ถูกทำให้
 เป็นสื่อ ในสหรัฐอเมริกา มีนักวิชาการคนหนึ่งคือ โรเบิร์ต โลวี (Robert Lowie) แสดง
 ความคิดที่ได้แย้งกับ Frazer และ Tylor ซึ่งใช้แนวคิดเรื่องวิวัฒนาการ และการแบ่งแยกว่า
 อะไรคือธรรมชาติ กับเหนือธรรมชาติ นักมานุษยวิทยาได้ออกปฏิบัติการศึกษาภาคสนาม
 ในพื้นที่หลายแห่งของนักมานุษยวิทยา พบว่า ความเชื่อและการปฏิบัติทางเวทมนตร์คาถา
 ในสังคมชนเผ่าต่าง ๆ นั้นเป็นเรื่องปกติ ซึ่งสังเกตได้ว่าการใช้เวทมนตร์นั้นจะเกิดขึ้น
 ต่อเมื่อมนุษย์ต้องทำภารกิจที่คาดเดาไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างไรร

การใช้เวทมนตร์มี 3 ลักษณะคือ (1) วิธีการท่องคาถา (2) การทำพิธีกรรมเชิง
 สัญลักษณ์ และ (3) การทำพิธีส่วนบุคคล Pritchard (1937) เขียนหนังสือเรื่อง *Witchcraft,
 Oracles and Magic among the Azande* อธิบายให้เห็นความเชื่อและการปฏิบัติเกี่ยวกับ
 เวทมนตร์ และการพยากรณ์ของเทพเจ้าในสังคมแอฟริกา ความเชื่อดังกล่าวมีผลต่อการจัด
 ระเบียบทางสังคมของชาว Azande แต่จอห์น บีทตี้ (John Beattie) อธิบายว่าเวทมนตร์คือ
 การจินตนาการในเชิงสัญลักษณ์ การอธิบายในทำนองนี้เป็นกรอบความคิดในยุคของ
 เหตุผล ซึ่งถูกตั้งคำถามในระยะเวลาต่อมา โดยเฉพาะจากกลุ่มโพสต์โมเดิร์นในช่วง
 ทศวรรษที่ 70-80 การศึกษาของ คาร์ลอส คาสตานเด้ (Carlos Castaneda) ในชนเผ่า Yaqui
 บริเวณที่ราบสูงเม็กซิโก พบว่า เวทมนตร์เป็นเรื่องของวัตถุที่มีตัวตนจริง

ต่อมาการศึกษาของ Luhmann (อ้างถึงใน นฤพนธ์ คิ้ววิเศษ, ม.ป.ป., หน้า 340-
 342) อธิบายว่า ความเชื่อเรื่องเวทมนตร์ของชาวบ้านในอังกฤษถูกทำให้เป็นเรื่องเล่าที่มี
 เหตุผล เพื่อให้ผู้อื่นเชื่อว่าตนไม่มั่งาย การอธิบายดังกล่าวเชื่อว่าความจริงเป็นเรื่องแต่ง
 แต่นักมานุษยวิทยาบางคนเชื่อว่า การค้นหาความจริงนั้นทำได้หลายวิธี และความรู้สึก
 ต่อเหตุการณ์มีความสำคัญมากกว่าเรื่องทางวัตถุที่เห็น

ส่วนการเปล่งกายในละครไทยนั้นจะเห็นได้ว่า เกิดจากการใช้ไสยศาสตร์ และ เวทมนตร์คาถาเป็นส่วนมาก ความเชื่อในเรื่องเหล่านี้มีอิทธิพลมากสำหรับคนไทย และได้ มีการจัดบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์กฎหมายของไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลของ พระเจ้าทรงธรรม ประมาณ พ.ศ. 2168 โดยให้มีการจัดตั้งกระทรวงแพทยาคม เพื่อชำระ คดีผู้กระทำผิดเกี่ยวกับคุณไสย เสน่ห์ยาแฝด ผังรูปด้วยวิทยาคม เวทมนตร์ต่าง ๆ และได้ มีการตรากฎหมายบัญญัติลงโทษผู้กระทำผิดทางอาญาในเรื่องของการใช้เวทมนตร์คาถา กระทรวงนี้มีผู้เชี่ยวชาญทางเวทมนตร์เป็นตุลาการ มีหน้าที่สอบสวนพิจารณาโทษ ผู้กระทำผิด โดยเฉพาะ

พระยาอนุমানราชชน (2510, หน้า 75) ได้ให้ความหมายของคำว่าไสยศาสตร์ไว้ในหนังสือชีวิตชาวไทยสมัยก่อนว่า “ลัทธิอันเนื่องด้วยเวทมนต์คาถา ซึ่งถือว่าได้มาจาก อินเดีย ถ้าเป็นตำราว่าด้วยเรื่องไสยศาสตร์ ไสยและไสยศาสตร์ สองคำนี้ ใช้เป็นคำสามัญ แทนกันได้ ซึ่งหมายถึงความเชื่อและความรู้เนื่องด้วยสิ่งลึกลับอยู่เหนือธรรมชาติ ซึ่งไม่สามารถจะทราบและพิสูจน์ได้ ด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ เช่น เรื่องผีसाงเทวดา เรื่องความขลังความศักดิ์สิทธิ์ การเปล่งกายต่าง ๆ และรวมทั้งเรื่อง โชคลางด้วย” อ้างคำว่า เวทมนตร์คาถา เป็นคำที่มีความหมายสำคัญที่สุดในเรื่องไสยศาสตร์ ซึ่งเวทมนตร์คาถานี้ ได้รับการถ่ายทอดสืบ ๆ กันมาเป็นการใช้เพื่อให้เกิดความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ โดยผู้ใช้ อาจไม่รู้ความหมายของเวทมนตร์คาถานั้น ๆ แต่อาจทราบว่าเป็นการใช้ในเชิงเมตตามหานิยม อยู่ยงคงกระพัน แคล้วคลาด และสามารถที่จะเนรมิตให้เป็นไปตามต้องการได้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นอิทธิพลอย่างหนึ่งซึ่งทำให้วรรณกรรมของไทย เช่น นิทาน บทละคร มีการกล่าวถึงเรื่องทางไสยศาสตร์ เวทมนตร์คาถาเช่น การเปล่งกายของตัวละคร แม้ว่า จะเป็นความเกินเลยในจินตนาการของมนุษย์ แต่ก็มีเค้ามูลที่มาจากความเป็นจริง ความเชื่อ ประเพณี และวิถีปฏิบัติของผู้คนในสมัยนั้น เช่น เสภาเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เป็นวรรณกรรม ที่มีเรื่องราวของเวทมนตร์คาถามากที่สุดเรื่องหนึ่งของไทย อย่างเช่น ตอนนางวันทอง ห้ามทัพ ได้ปรากฏเรื่องราวมหัศจรรย์เหนือความเป็นจริงของมนุษย์ คือ เรื่องของการเปล่งกายของเปรตนางวันทอง ซึ่งต้องการเปล่งกายจากเปรตไปเป็นนางงาม โดยการเดินทางมาคัดกรอพระไวยห้ามพระไวยมิให้ยกทัพไป

สิ่งที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่าความเชื่อในเรื่องของเวทมนตร์คาถาของมนุษย์นั้น เป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินชีวิตของชนชาติต่าง ๆ มาแต่โบราณ ไม่ว่าจะเป็นชนชาติใด ก็ตาม จึงส่งผลให้ความเชื่อในเรื่องของเวทมนตร์คาถานี้ปรากฏอยู่ในนิทาน ซึ่งเนื้อหาของนิทานต่าง ๆ นั้นจะมีการสอดแทรกความมหัศจรรย์เรื่องราวของสิ่งมหัศจรรย์ต่าง ๆ มากมาย เช่น เรื่องของเวทมนตร์คาถาที่ใช้ในการแปลงกายของตัวละคร ตลอดจนใช้เวทมนตร์ในการเสกวัตถุต่าง ๆ ให้เป็นไปตามต้องการสอดแทรก เข้าไปในเรื่องเล่าต่าง ๆ ทำให้เรื่องเล่าและนิทานสนุกและน่าสนใจมากยิ่งขึ้น

ภูมิหลังของการแปลงกายในการแสดงละครไทย

คำว่า “ละคร” ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 หมายถึง “การเล่นจำพวกหนึ่ง ผู้แสดงเรียกว่าตัวละคร มีเวทีหรือสถานที่ใช้ในการแสดง มีบทให้ตัวละครแสดงตามเนื้อเรื่อง โดยมากมีดนตรีประกอบการแสดง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542, หน้า 996)

กระทรวงศึกษาธิการ, กรมวิชาการ (2531, หน้า 1) ได้กล่าวถึงความหมายของคำว่า “ละคร” ว่า “คือ ศิลปะที่เกิดขึ้นจากการนำภาพจากประสบการณ์และจินตนาการของมนุษย์ มาผูกเป็นเรื่องและจัดเสนอในรูปของการแสดง โดยมีนักแสดงเป็นสื่อความหมายและเรื่องราวต่อผู้ชม” กล่าวได้ว่า ละคร คือการแสดงที่เป็นเรื่องราวนั่นเอง ดังนั้นการแสดงที่เล่นเป็นเรื่องราว อาจจะเป็นทั้งเรื่องหรือตัดตอนการแสดงมาเป็นชุดและตอน ก็จัดอยู่ในประเภทของการละครทั้งสิ้น

ละครเป็นการแสดงอย่างหนึ่ง ที่มีมาแต่คึกคักคำบรรพ์คู่กับมนุษยชาติ และมีอยู่ในสังคมมนุษย์ทุกชาติทุกภาษา จะแตกต่างกันก็แต่แบบอย่างทางศิลปะ และความประณีตละเอียดอ่อน ตามความนิยมของมนุษย์ในสังคมนั้น ตลอดจนสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในสังคม ละครเป็นการแสดงที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะชีวิตความเป็นอยู่ ค่านิยม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และศิลปวัฒนธรรมในด้านต่าง ๆ ของชาตินั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี ตลอดทั้งยังมุ่งหมายที่จะก่อให้เกิดความบันเทิงใจ สนุกสนานเพลิดเพลิน หรือเร้าความรู้สึกของผู้ดู ขณะเดียวกันผู้ดูก็จะได้แนวความคิด คติธรรม และปรัชญาจากการละครนั้น ละครเป็น

วรรณกรรมรูปแบบหนึ่ง que แสดงออกซึ่งอารมณ์ของมนุษย์ โดยมนุษย์สร้างตัวละคร และสถานการณ์ขึ้น เพื่อให้ตัวละครแสดงอารมณ์ออกมาตามสถานการณ์ ก่อให้เกิดเหตุการณ์ สอดคล้องสืบเนื่องกันเป็นเรื่องใหญ่ หากเรื่องเล็ก ๆ ที่ตัดออกเป็นตอน ๆ นั้น หากเรื่องเล็ก ๆ ที่ตัดออกเป็นตอน ๆ นั้น ต่อเนื่องกันได้โดยสนิท เป็นที่พอใจของคนดูก็นับว่าละครเรื่องนั้นเป็นละครที่ดีเป็นเครื่องบันเทิงใจที่จะทำให้มนุษย์ได้เข้าใจ และอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข (ธนิต อยู่โพธิ์, 2531, หน้า 2)

ในการแสดงละครไทยนั้นเมื่อทำการศึกษาจะเห็นว่าในแต่ละเรื่องมีเหตุการณ์ต่าง ๆ ปรากฏอยู่มากมาย เป็นสิ่งที่ทำให้การแสดงนั้นดึงดูดความสนใจมากยิ่งขึ้น เรื่องราวของสิ่งมหัศจรรย์ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในบทละครล้วนแต่เป็นเรื่องที่ก่อให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องของการแปลงกาย ซึ่งเมื่อผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์แล้วพบว่า บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เป็นบทละครเรื่องหนึ่งที่กล่าวถึงการแปลงกายมากที่สุด

เรื่องรามเกียรติ์ ของไทยนั้นใช้เล่นเป็นบทละครในมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มาถึงสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ขึ้นเพื่อไว้ให้ละครหลวงแสดง แต่มีเพียงบางตอน ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ขึ้นเพื่อรวบรวมเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ให้ครบถ้วนสมบูรณ์ตั้งแต่ต้นจนจบ มีเนื้อเรื่องย่อดังนี้

เรื่องรามเกียรติ์

ณ ยอดเขาจักรวาลมี หิรันตย์กษัตริย์ ได้บำเพ็ญตบะเพื่อขอพรจากพระอิศวรให้มีฤทธิ์มากขึ้น แล้วคิดกำเริบว่า ไม่มีใครสามารถสู้ตนได้ จึงได้ม้วนแผ่นดินแล้วเหาะนำไปไว้ที่เมืองบาดาล พระอิศวรจึงรับสั่งให้พระนารายณ์เสด็จลงไปปราบ โดยพระนารายณ์ได้แปลงกายเป็นสุกรเผือกเข้าทำการต่อสู้กับหิรันตย์กษัตริย์ จนชนะแล้วจึงนำแผ่นดินมาคลี่ไว้ที่เดิม หลังจากนั้นจึงกลับไปบรรทมยังเกษียรสมุทร พอตื่นบรรทมพระองค์ได้พบคอกบัวบานผุดขึ้นจากพระนาภีมี่กุมารน้อยอยู่ในนั้น จึงได้นำกุมารไปถวายพระอิศวร

พระอิสรวรจึงตั้งชื่อให้ว่า อโนมาตัน และมอบอาวุธคือ ตรีเพชร คทา และธำมรงค์ แล้วบัญชาให้พระอินทร์ไปสร้างเมืองที่ป่าทวารวดี เพื่อให้อโนมาตันไปปกครองเมือง ส่วนพระอินทร์ได้มอบนางมณีเกสรให้เป็นพระมเหสีจนต่อมามีโอรสชื่อ ทศรถ

ฝ่ายพระพรหมชื่อสหบดีเคยให้สหมลิวน์ไปปกครองทวีปลังกา แต่สหมลิวน์ได้หนีพระนารายณ์ไปอยู่เมืองบาดาล ทวีปลังกาจึงกลายเป็นเมืองร้าง สหบดีเห็นว่าควรมีการสืบวงศ์พรหมต่อไป จึงสั่งให้พระวิษณุกรรม ไปสร้างเมืองขึ้นตรงนั้น แล้วตั้งชื่อว่า พิษัยลังกา แล้วให้ท้าวจตุรพักไปครองเมือง พร้อมมอบอาวุธคือ ตรีศูล คทา ฉัตรแก้ว พร้อมพระเวทกำกับฉัตร หากเมื่อข้าศึกมาประชิดเมือง ให้ยกฉัตรขึ้นบังแสงอาทิตย์ ทั้งยังประทานนางมลิกาให้เป็นมเหสี ต่อมาท้าวจตุรพักจึงมีโอรสชื่อท้าวลัสเตียนซึ่งมีมเหสี 5 องค์ องค์สุดท้ายชื่อนางรัชดา ซึ่งเป็นมารดาของทศกัณฐ์

อสูรพรหมเป็นยักษ์อยู่ที่เชิงเขาจักรวาล ต้องการมีฤทธิ์มากขึ้น ได้เพียรทูลขอกระบองที่ไม่มีใครสู้ได้จากพระอิสรวร มาลิวคคพรหมจึงทูลทักท้วง พระอิสรวรว่าควรประทานอาวุธแก่ท้าวอัชบาลมากกว่า เพื่อใช้ปราบอสูรพรหมที่เป็นยักษ์เกร พระอิสรวรจึงประทาน พระขรรค์และพรแก่ท้าวอัชบาล ซึ่งภายหลังท้าวอัชบาลได้ฆ่าอสูรพรหมตาย มาลิวคคพรหมจึงได้เป็นเพื่อนกับท้าวอัชบาล ในเวลาต่อมามาลิวคคพรหมเสด็จไปเฝ้าพระอิสรวร เพื่อทูลลาไปอยู่ ณ เขาขอดฟ้า พระอิสรวรจึงประทานพรให้มีวาจาสิทธิ์ และตั้งชื่อให้ใหม่ว่าท้าวมาลิวราช ปกครองเหล่าคนธรรพ์และยักษ์

ต่อมาตรีบูรมัชย์ผู้ครองเมืองโสฬส ต้องการมีฤทธิ์เอาชนะพระนารายณ์จึงได้บำเพ็ญตบะเพื่อขอพรจากพระอิสรวรว่า ไม่ให้พระนารายณ์ฆ่าตนได้ เมื่อได้พรแล้วก็กำริบไปข่มเหงเหล่าเทวดานางฟ้า พระอิสรวรจึงต้องยกทัพไปปราบเอง โดยใช้วิธีลี้มตาที่สามขึ้นกลายเป็นเพลิงกรดเข้าไหม้ตรีบูรมัชย์ตาย เมื่อปราบตรีบูรมัชย์แล้วจึงมอบธนู โลหะ โมลีไว้ที่เมืองมิดิลาและฝากเกราะเพชร ไว้ที่พระฤาษีอัคละคาบส เพื่อเก็บไว้ถวายพระนารายณ์ ตอนอวตารมาปราบเหล่ายักษ์

นนทก ผู้มีหน้าที่ล้างเท้าเทวดาที่มาขึ้นเฝ้าพระอิสรวร ถูกเหล่าเทวดาเขกหัวและแก้งัดนอนหมทุกวันจนหัวล้าน จึงแค้นใจมาก ไปเฝ้าพระอิสรวรทูลขอนิ้วเพชรซึ่งชี้ไปที่ใครคนนั้นต้องตาย พระอิสรวรก็ประทานให้แล้ว กลับมาทำหน้าที่ตามเดิม เมื่อนนนทกถูกเหล่าเทวดารังแกอีกจึงเอานิ้วเพชรชี้เทวดาล้มตายไปเป็นอันมาก เหล่าเทวดาและนางฟ้า

เดือคร้อน พระอิศวรจึงให้พระนารายณ์เสด็จไปปราบนทก พระนารายณ์ได้แปลงกายเป็นนางเทพอัปสรไปร้ายร้ายช่วยวจนนทกหลงกลรำตาม เอนี้วเพรชี่ไปที่ต้นขาตนเอง ล้มลง นนทกจึงต่อว่าพระนารายณ์กลัวตนจึงต้องแปลงร่างมา พระนารายณ์จึงสาปให้นนทกไปเกิดใหม่ มีสิบหัวสิบหน้าและยี่สิบมือ ส่วนพระองค์จะเกิดเป็นมนุษย์มี สองมือตามไปล้างผลาญนทก แล้วฆ่านนทกตาย เมื่อ นนทกตายแล้วได้ไปเกิดเป็นโอรสของท้าวลัสเตียนและนางรัชดา ชื่อว่าทศกัณฐ์

ฝ่ายพระอิศวร เมื่อรู้ว่ำนนทกไปเกิดเป็นทศกัณฐ์ที่กรุงลงกา เป็นยักษ์ที่ร้ายกาจ และมีฤทธิ์มก จึงได้รับสั่งให้เวสสุธยานเทพบุตร ลงไปเกิดเป็นโอรสท้าวลัสเตียนกับนางรัชดา โดยประทานแว่นวิเศษใช้เรียนวิชา โหราศาสตร์ เพื่อเป็นไ้ศึกษาให้พระนารายณ์ และได้ชื่อว่าพิเภก

กล่าวถึงฤาษีโคดมกษัตริย์ครองเมืองสาเกตุ ไม่มีโอรสธิดา ได้ออกบวชเป็นฤาษีบำเพ็ญตะบะในป่าถึงสองพันปี แล้วกองกฤษพิริขอผู้หญิงขึ้นมา คือนางกาลอัจนา และอยู่กินกันจนมีธิดาชื่อว่านางสวาหะ ต่อมาพระอินทร์ และพระอาทิตย์ต้องการจะแบ่งฤทธิ์ไปช่วยพระนารายณ์ปราบยักษ์ จึงไปทำให้นางกาลอัจนาตั้งครรภ์และคลอดโอรสออกมาเป็นพระยาคากาศและสุครีพ นางสวาหะเล่าเรื่องที่พระอินทร์และพระอาทิตย์แอบมาสมสู่กับนางกาลอัจนาให้พระฤาษีฟัง พระฤาษีจึงปล่อยลูกทั้งสามลงน้ำอธิษฐานว่าใครเป็น ลูกของพระองค์ก็ให้ว่ายกลับมาได้ คงมีแต่นางสวาหะคนเดียวว่ายกลับมา ส่วนพระยาคากาศ และสุครีพกลายเป็นลิงเข้าป่าไป พระฤาษีโกรธมากจึงสาปให้นางกาลอัจนาเป็นหิน นางกาลอัจนาจึงสาปนางสวาหะ ให้ยืนขาเดียวกินลมอยู่ในป่าเชิงเขาจักรวาล

ฝ่ายพระอินทร์และพระอาทิตย์ เมื่อทราบข่าวจึงไปสร้างเมืองให้โอรสทั้งสองตั้งชื่อว่า เมืองขีดจิน ให้พระยาคากาศเป็นเจ้าเมือง ให้สุครีพเป็นอุปราช ด้านเมืองชมพูนั้นมีท้าวมหามงกุฎเป็นเจ้าเมือง มีมเหสีชื่อนางแก้วอูคร ไม่มีโอรสธิดา พระอิศวรจึงประทานลูกพระกาฬชื่อ นิลพัท ให้เป็นหลาน แล้วพระอิศวรบัญชาให้พระพายเอาเทพอาวุธไปซัดเข้าปากนางสวาหะทำให้นางตั้งครรภ์ คลอดโอรสเป็นลิงเผือก พระอิศวรจึงตั้งชื่อให้ว่า หนุมาน และพระพายยังแบ่งกำลังให้อีกด้วย ให้นางสวาหะพันคำสาปและได้บอกหนุมานว่า ถ้าผู้ใดมาทักเกี่ยวกับคุณทูลชนเพชรในตัวหนุมาน คนนั้นคือพระนารายณ์ ให้เข้าสวามิภักดิ์แก่ผู้นั้น จากนั้นพระพายได้พาหนุมานไปเฝ้าพระอิศวร พระอิศวรจึงให้

คาถามห้ามนต์ แปลงกาย หายตัว ร่างกายคงทนต่ออาวุธ อายุยืน และหากถูกฆ่าตาย เมื่อถูกลมพัดก็จะฟื้นขึ้นให้ และให้หนุมนและชมพูพานซึ่งเกิดจากเหงื่อไคลของพระองค์ไปอยู่กับพระยาอากาศ และสุครีพ ที่เมืองจีตจิน

ครั้นเมื่อถึงฤดูฝน เทวดาและนางฟ้าออกมาร่ำรำเล่นฝน นางมณีเมขลาก็นำแก้วมณีไปร่ำรำด้วย รามสูรผ่านมาเห็นเข้าจึงเข้าแย่ง ระหว่างนั้นพระอรชุนเหาะผ่านมา จึงได้เข้าช่วย แต่พระอรชุนถูกรามสูรจับขาฟาดเข้ากับเขาพระสุเมรุจนตายทำให้เขาทรุดลง พระอิศวรจึงให้ พระยาอากาศ สุครีพ ช่วยกันนำเอาพญานาคมาจุดเขาพระสุเมรุแต่ไม่สำเร็จ สุครีพจึงจี๊สะคือของพญานาค พญานาคบิดตัวอย่างแรงทำให้จุดเขาพระสุเมรุให้ตั้งตรง เมื่อสำเร็จ พระยาอากาศจึงขึ้นไปเฝ้าพระอิศวร พระอิศวรจึงตั้งชื่อพระยาอากาศใหม่ว่า พระยาพาลี พร้อมกับให้พรว่า ผู้ใดมาต่อสู้ด้วยให้กำลังลดลงครึ่งหนึ่งและประทานตรีเพชรให้ด้วย จากนั้นก็ฝากมอบใต้นางคารามาให้สุครีพ แต่พระนารายณ์ได้ค้ำว่าไม่ควรฝากไป พาลีจึงถวายสัตย์ว่าจะไม่เปิดศอก หากเสียสัตย์ก็ขอให้ตายด้วยศรของพระราม เมื่อกลับถึงเมืองก็เปิดศอกดูพบนางคารา พาลีเกิดความรักนางจึงได้นางคาราเป็นชายา

ที่ภูเขามิพานต์มีฤาษี 4 คน ในเวลาเช้าจะมีโคนมมาหยอดนมไว้ในอ่างให้ฤาษีดื่มกินทุกวันที่กิน ซึ่งเป็นที่ฉันอาหาร บริเวณมีกบตัวเมียอาศัยอยู่ พระฤาษีมีความเมตตาเท้านมที่เหลือให้เป็นทาน วันหนึ่งมีนางนาคขึ้นมาจากบาดาลมาหาชายเป็นสามี บังเอิญพบ งูคิน จึงสังวาสกัน พระฤาษีมาเห็นเข้าเกิดความสังเวชใจ ใช้ไม้เท้าเขี่ยออกจากกัน นางนาคอวยจึงแทรกบาดาลหายไป และคิดกลัวว่าเรื่องนี้จะรู้ถึงหุบิคา จึงขึ้นไปคายพิษไว้ในอ่างนม กบจึงได้แสดงความกตัญญูด้วยการกระโดดลงไป ในอ่างนมและตาย พระฤาษีมาพบเข้าจึงชูปกบขึ้นมาถามความเมื่อเห็นความดีของกบ ก็ชูปให้กลายเป็นนางมนุษย์ ตั้งชื่อตามสัตยชาติเดิมว่า นางมณโฑ แล้วพานางไปถวายพระอิศวร พระอิศวรให้นางเป็นนางกำนัลของพระอุมา

ทางด้านเมืองบาดาล พระยากาลนาคนเห็นว่าท้าวสหมลวันมาอยู่จะทำให้เดือดร้อน จึงไปขอให้ท้าวลัสเตียนมารบจนชนะ พระยากาลนาคนจึงได้ถวายราชธิดาชื่อ นางกาลอัคคี ท้าวลัสเตียนรับไว้เพื่อให้เป็นชายาทศกัณฐ์

ยักษ์วิรุพหกซึ่งอาศัยอยู่บนครบาตาลใต้เขาดรีภูฏ จะขึ้นเฝ้าพระอิศวร วิรุพหกคิดว่า พระอิศวรนั้นอยู่ท่ามกลางอสูรและเทวดา จึงกราบทุกชั้นบันไดที่ขึ้น ขณะนั้นสรภู (ตุ๊กแก) ที่เกาะอยู่บนยอดเขาเห็นเข้าก็ขบขันร้องเสียงดังออกมา วิรุพหกโกรธอดดั่งวาลย์นาค ขว้างตุ๊กแกแต่ไปถูกเขาไกรลาส ทำให้เขาทรุดเอียง พระอิศวรจึงตกพระทัยตื่น ตรัสให้ไปตามทศกัณฐ์มายกเขาไกรลาสจนตั้งตรงได้ แต่ทศกัณฐ์คิดกำริบขอประทานพระอุมาไป

พระนารายณ์ทราบเรื่อง จึงได้แปลงกายเป็นยักษ์แก่ ไปได้ครอทางที่ทศกัณฐ์จะผ่านเพื่อบอกให้ทศกัณฐ์ไปขอนางมณโฑคิดว่าเพราะเหมาะสมกับทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์เชื่อ จึงนำพระอุมาไปคืนพระอิศวร แล้วทูลขอนางมณโฑแทน หลังจากนั้น ทศกัณฐ์อุ้ม นางมณโฑเหาะข้ามผ่านนครขีดจินเพื่อกลับไปยังลงกา พระยาพาลีโกรธหาว่าทศกัณฐ์ หมิ่นตนนำผู้หญิงเหาะข้ามหัวไป จึงเหาะขึ้นต่อสู้กับทศกัณฐ์ ได้ชัยชนะและแย่ง นางมณโฑไปเป็นชายา

ทศกัณฐ์แค้นใจและเสียใจมาก พระฤาษีโคบุตรจึงไปพบพระฤาษีอังคต อาจารย์ของพระยาพาลี เพื่อให้ช่วยไกลเกลี้ย จนพาลียอมคืนนางมณโฑให้ทศกัณฐ์ แต่ขณะนั้น นางมณโฑตั้งครรภ์ได้ 6 เดือนแล้ว พระฤาษีอังคตจึงผ่าเอาทารกออกไปใส่ไว้ในท้องแพะ และนำนางมณโฑกลับไปคืนทศกัณฐ์ พอครบกำหนดคลอดพระฤาษีอังคตได้แหะท้องแพะเอาทารกออกมา ตั้งนามให้ว่า องคตแล้วนำไปให้พาลี

สำหรับทศกัณฐ์นั้นแม้จะได้นางมณโฑคืนมาแล้ว ก็ยังไม่หายแค้นพระยาพาลี เมื่อถึงกำหนดที่พาลีประกอบพิธีสงฆ์น้ำแก้อโรสในแม่น้ำยมนา ทศกัณฐ์ จึงแปลงร่างเป็นปู ลงไปอยู่ใต้น้ำที่จะทำพิธี พระยาพาลีลงไปจับปูทศกัณฐ์ได้และได้มัดประจานไว้ อยู่ถึงเจ็ดวัน จึงปล่อยตัวไป ทศกัณฐ์จึงไปหาพระฤาษีโคบุตร ขอให้ช่วยถอดดวงใจให้

ต่อมาหนุมานต้องการรักษาศีลจึงเหาะไปจำศีลที่ป่ากัทลีวัน ฝ่ายรณพัตร์ซึ่งเป็นลูกทศกัณฐ์ ได้ไปศึกษาพระเวทกับพระฤาษีโคบุตร ไว้สำหรับบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสาม เมื่อได้วิชาแล้วจึงไปบำเพ็ญตบะที่เนินเขาโพกาศ ทำให้พระเป็นเจ้าทั้ง 3 พระองค์ต้องเสด็จมา พระอิศวรจึงประทานศรพรหมมาศและพรแปลงกายเป็นพระอินทร์ให้พระพรหมให้ศรนาคบาศพร้อมกับพรว่าหากตายให้ตายบนอากาศ ถ้าหากเสียชีวิตตกดิน ต้องมีพานแก้วของพระพรหมมารองรับจึงจะไม่กลายเป็นไฟบรรลัยกัลป์ไหม้โลก ส่วนพระนารายณ์ให้ศรวิษณุปาณัม

ทางด้านท้าวสหมลวัน เห็นว่าทศกัณฐ์เป็นยักษ์หยาบช้า ก่อนตายได้มอบให้โอรส
ชื่อมหายมยักษ์ครองเมืองแล้วสั่งห้ามไม่ให้ไปคบหากับทศกัณฐ์ แล้วตั้งชื่อมหายมยักษ์
ให้ใหม่ว่าท้าวศากยวงศา มีมเหสีชื่อพระนางจันทประภา ต่อมาโอรสชื่อไมยราพ และ
ธิดาชื่อนางพิรากวน

ทศกัณฐ์เมื่อเห็นรณพัคตรมีฤทธิ์มากขึ้น จึงให้ยกทัพไปปราบพระอินทร์ พระอินทร์
สู้ไม่ได้ทิ้งจักรแก้วไว้ แล้วหนีไปฟ้องพระอิศวร ส่วนรณพัคตรได้จักรแก้วจึงกลับมายัง
เมืองลงกา ทศกัณฐ์จึงตั้งชื่อรณพัคตรใหม่ว่า อินทรชิต

ฝ่ายนนทกาลอสูร เป็นผู้เฝ้าประตูกำแพงชั้นในเขาไกรลาสได้ล่วงเกินนางมาลีซึ่งเป็น
คนร้อยดอกไม้ นางจึงไปทูลฟ้องพระอิศวร พระอิศวรโกรธจึงสาปให้นนทกาลไป
เกิดเป็นควายป่าชื่อ ทรพา และจะถูกรฆ่าโดยลูกชายชื่อทรีพี ถึงจะพ้นคำสาป

ต่อมาท้าวศากยวงศาเจ้าเมืองบาดาลได้ตายลงไมยราพได้ขึ้นครองเมือง ไมยราพ
เกรงทศกัณฐ์จะมารุกรานจึงไปเรียนเวทมนตร์ด้านการสะกดทัพ หายตัว คงกระพันชาตรี
กับพระสุเมธฤณีที่ป่าหิมพานต์ พระฤณีได้ทำพิธีถอดดวงใจให้ไมยราพและให้ไปเก็บ
ไว้ที่เขตรีกูฏ

ส่วนทางเมืองมนุษย์ที่กรุงไถโยเกษ ซึ่งมีท้าวไถโยเกษปกครองอยู่มีมเหสีชื่อ
ประไพวดี มีธิดาชื่อนางไถโยเกษี ได้ถวายนางไถโยเกษีให้แก่ท้าวอัชบาลต่อมา ท้าวอัชบาล
ให้ทศรถขึ้นครองราชย์ และประทานนางไถโยเกษี เป็นพระมเหสี

ทางด้านเมืองโรมพัตตัน มีท้าวโรมพัตเป็นเจ้าเมือง เมื่อนี้ฝนไม่ตกมาเป็นเวลา
สามปี เนื่องจากมีฤณีคนหนึ่งชื่อกลไกโกฏ บำเพ็ญตบะญาณแก่กล้า จนเกิดฝนแล้งขึ้น
ท้าวโรมพัต จึงใช้ให้ธิดาชื่อนางอรุณวดีไปทำลายพิธี

ฝ่ายท้าวทศรถนั้นมีเพื่อนเป็นพญานกชื่อสคาอุ พระองค์ไม่มีโอรสธิดาเห็นว่า
ไม่มีใครสืบราชสมบัติ จึงได้ทำพิธีขอโอรสที่มีฤทธิ์แต่ไม่สำเร็จ จึงไปนิมนต์ฤณีกลไกโกฏ
ฤณีกลไกโกฏได้พาฤณีอีก 4 คน ขึ้นไปเฝ้าพระอิศวรเพื่อทูลขอให้พระนารายณ์อวตาร
ส่วนเหล่าเทวดาทิ้งปวงได้พากันตามเสด็จไปช่วยพระนารายณ์ ปราบเหล่ายักษ์ด้วย แล้ว
พระอิศวรจึงให้ฤณีไปบอกท้าวทศรถให้ทำพิธีขอโอรส ท้าวทศรถจึงตั้งพิธีหุงข้าวทิพย์
ซึ่งมีกลิ่นหอมจนไปถึงลงกา ทศกัณฐ์ให้นางกานาสูร มาขโมยคาบข้าวทิพย์ ไปได้ครึ่ง

ก่อนแล้วนำไปให้นางมณฑิธา ส่วนที่เหลือนั้น นางไภยเกษิกับนางเกาสุริยาเสวยคนละ
หนึ่งก้อน ส่วนนางสมุทรวเทวีเสวยเพียงครึ่งก้อน

เวลาต่อมาทุกนางได้ทรงครรภ์ นางเกาสุริยาประสูติโอรสคือพระราม นางไภยเกษิ
ประสูติโอรสคือพระพรต นางสมุทรวเทวีประสูติโอรสคือพระลักษมณ์และพระสัตรุต
ส่วนนางมณฑิธาประสูติธิดาคือนางสีดา เมื่อนางสีดาเกิดนั้นได้ร้องว่า ผลาญราพณ์ ถึง
สามครั้ง ทุกคนได้ยินหมดยกเว้นทศกัณฐ์และนางมณฑิธา ทศกัณฐ์ได้ให้พิเภกมาทำนาย
ดวงชะตา พิเภกทำนายว่าดวงชะตานางสีดาเป็นกาลกนิศควรจะเอาไปทิ้งน้ำ ทศกัณฐ์จึง
ให้นำใส่ผอบไปทิ้งกลางทะเล ผอบลอยทวนน้ำไปถึงอาศรมพระชนก ผู้ซึ่งเป็นกษัตริย์
ครองเมืองมิลิลา พระองค์จึงนำไปเลี้ยงดู โดยนำนางสีดาใส่ผอบไปฝังใต้ต้นไม้ใหญ่
ให้อยู่ในอารักขาของเหล่าเทวดา

ส่วนที่อยุธยา วันหนึ่งพระราม พระลักษมณ์ พระพรต และพระสัตรุต ลองศรกัน
พระรามแก่งยิง หลังนางค่อมกุกจี นางค่อมได้รับความอับอายและเจ็บแค้นจึงอาฆาต
พระรามตั้งแต่นั้น เมื่อพระโอรสเจริญวัย ได้ไปศึกษาพระเวทกับฤาษีชื่อ ฤาษีวิสิษฐ์และ
ฤาษีสวามิตร จนเรียนศิลปศาสตร์ได้อย่างชำนาญ แล้วจึงเดินทางกลับเมืองอยุธยา

ทางด้านท้าวไภยเกษิเห็นว่าตนนั้นชรามากแล้ว จึงไปขอลูกนางไภยเกษิมารับเลี้ยงดู
หากในวันข้างหน้ามีศัตรูมารุกรานจะได้เป็นกำลังต่อสู้ได้ ท้าวทศรถจึงให้พระพรตกับ
พระสัตรุตไป

หลังจากที่ทศกัณฐ์ถอดดวงใจแล้วกำเริบใจมากขึ้น ไซ้ให้นางกานาสูรและไพร่
พลยักษ์แปลงเป็นกาไปทำลายพิธีบำเพ็ญตบะ พวกฤาษีสู้ไม่ได้จึงไปเฝ้าท้าวทศรถ ขอให้
พระราม พระลักษมณ์ ไปช่วยปราบ และได้แผลงศรลูกนางกานาสูรตาย สวาหุ และ
ม้ารืศโอรสของนางกานาสูร จึงมาแก้แค้นแทนมารดา พระรามจึงแผลงศรลูกสวาหุตาย
ส่วนม้ารืศหนีกลับไปกรุงลงกาได้

ฝ่ายพระชนกจะกลับไปครองเมืองมิลิลา จึงไปขุดเอาผอบขึ้นมาและได้พาพระธิดา
เข้าเมืองด้วย โดยตั้งชื่อให้ว่านางสีดา และต่อมาได้ตั้งพิธียกกรมหารนู โมลีเพื่อหาผู้ครอง
ให้นางสีดา ฤาษีวิสิษฐ์และฤาษีสวามิตรจึงพาพระรามและพระลักษมณ์ไปยกศร พระราม
สามารถยกศรได้จึงได้อภิเษกกับนางสีดา แล้วพานางสีดากลับบ้านเมือง

ฝ่ายรามสูรตั้งแต่จับพระอรชุนฟาดกับเขาพระสุเมรุจนถึงชีวิต ก็ออกเที่ยวข่มเหงไปเรื่อย ๆ จนมาพบกับทัพพระรามและนางสีดา เมื่อเห็นนางสีดาจึงคิดจะแย่งนางสีดา จึงได้ต่อสู้กับพระราม ระหว่างการต่อสู้เห็นพระรามเป็นพระนารายณ์จึงขอโทษพระราม และถวายสรให้แก่พระราม

ฝ่ายทรพีนั่นเมื่อเติบโตขึ้นพยายามวัดรอยเท้าของพ่อตน เมื่อเห็นว่าเท้าใหญ่เท่าทรพาผู้เป็นพ่อแล้ว จึงมาทำสู้กับทรพาและฆ่าทรพาตาย

จากนั้นก็ไปทำทนายบรรดาเทวดา เทวดาจึงหลอกให้ไปทำพระอิศวร พระอิศวรโกรธจึงให้ไปต่อสู้กับพาลีและสาปให้ตายด้วยฤทธิ์ของพาลี ให้ได้ไปเกิดเป็นลูกพระยาขรชื่อว่า มังกรกัณฐ์ และให้ตายด้วยสรพระราม ทรพีแม้จะถูกสาปแล้วก็ยังไม่สำนึกตัวไปทำทนายพระยาพาลีที่เมืองจิดจัน ทั้งสองจึงต่อสู้กัน พระยาพาลีได้ลวงให้ทรพีไปสู้กันในถ้ำ ต่อมาพระยาพาลีได้ฆ่าทรพีตาย เทวดายินดีบันดาลให้ฝนตก เลือดที่ไหลออกมาจึงใส สุครีพเห็นเข้าคิดว่าเป็นเลือดพระยาพาลี จึงสั่งให้ไพร่พลเอาหินมาปิดถ้ำ ฝ่ายพระยาพาลีเมื่อฆ่าทรพีตายแล้ว จะออกจากถ้ำพบถ้ำปิดก็โกรธหาว่าสุครีพคิดจะแย่งชิง เมือง จึงไล่สุครีพออกจากเมืองไป

ต่อมาทำวทศรดมอบราชสมบัติให้พระราม นางค่อมกุงจีคิดแค้นใจขยงนางไภยเกษิให้กำจัดพระราม และให้พระพรตครองเมืองแทน นางไภยเกษิจึงไปทวงสัญญาจากทำวทศรต ขอให้ยกราชสมบัติให้พระพรต แล้วให้พระรามออกบวชเป็นฤๅษีเป็นเวลาสิบสี่ปี ทำวทศรตจำเป็นต้องยอม พระราม นางสีดาและพระลักษมณ์ได้นี้ออกไปจากวังในตอนกลางคืน ไปยังเขาตัดตฤฎ ทำวทศรตเมื่อทราบเรื่องก็ตรอมใจตาย ฝ่ายพระพรตกับพระสัตรุต เดินทางกลับมา เพื่อแสดงความยินดีกับพระรามที่จะขึ้นครองเมือง เมื่อถึงเมืองรู้ว่าทำวทศรตสิ้นพระชนม์เพราะนางไภยเกษิก็โกรธ พระพรตจะไปฆ่าพระมารดา แต่พระสัตรุตห้ามไว้ แล้วออกติดตามพระรามเพื่อไปรับกลับมาครองเมือง แต่พระรามได้รับปากกับทำวทศรตแล้วจึงไม่ยอมกลับ พระพรต กับพระสัตรุต จึงทูลว่า ถ้าถึงเวลาสิบสี่ปีแล้ว พระรามไม่กลับจะยอมตายขอร้องพระบาทพระรามกลับไป พระราม พระลักษมณ์ และนางสีดา จึงเดินทางมาเรื่อย ๆ จนถึงสวนของพิราพ ได้เก็บผลไม้กิน พิราพเห็นจึงมาต่อสู้กับพระราม ในที่สุดพิราพถูกสรของพระรามตาย แล้วทั้งสามพระองค์ได้เดินทางไปจนถึงอาศรมของฤๅษีอัสถะ ฤๅษีมอบเกราะเพชรที่พระอิศวรฝาก

ไว้ให้แก่พระราม แล้วพระอินทร์ได้เนรมิตอาศรมขึ้นที่ริมแม่น้ำโคทาวารีให้ทั้งสามพระองค์ประทับ

วันหนึ่งทศกัณฐ์จะไปเที่ยวป่าจึงให้ชีวหาเฝ้าเมือง ชิวหาเนรมิตตัวเท่าบรมพรหม แล้วแลบลิ้นปิดกรงลงกาไว้ ทศกัณฐ์กลับมาคิดว่าข้าศึกมาฆ่าชีวหาตายแล้วยึดเมืองได้ จึงขว้างจักรตัดลิ้นชีวหาขาดตายโดยไม่ได้ตั้งใจ นางสำมนักขาเสียใจมากเมื่อต้องอยู่คนเดียวตลอดมา จึงคิดหาकुและได้เดินทางเข้าป่าไป นางเดินทางมาจนพบพระรามก็รีบรัก จึงเปลงกายเป็นหญิงสาวเพื่อมอบกายให้พระราม พระรามไม่ยอม นางสำมนักขาเห็นนางสีดา รู้ว่าที่พระรามไม่รักตนเป็นเพราะนางสีดาจึงเข้าทูลตี พระลักษมณ์โกรธจึงตัดมือตัดเท้า จมูก และหู ของนางสำมนักขา นางจึงไปฟ้อง พญาพฤษณ์ พญาขร พญาตรีเศียร มาแก้แค้นให้ พวกนี้ถูกพระรามฆ่าตายหมด นางจึงไปฟ้องทศกัณฐ์และแนะนำให้ทศกัณฐ์ไปพาตัวนางสีดามา ทศกัณฐ์ให้มารีศเปลงกายเป็นกวางทอง ไปล่อนางสีดาเมื่อนางสีดาเห็นกวางทองเข้าก็อยากได้ พระรามจึงออกตามกวางไป พอรู้ว่าเป็นมารีศเปลง พระรามแผลงศร ไปถูกมารีศบาดเจ็บ มารีศเกล้งทำเสียงเป็นพระราม ร้องเรียกพระลักษมณ์ให้ไปช่วย นางสีดาให้พระลักษมณ์ตามไปช่วย

หลังจากนั้นทศกัณฐ์ได้เปลงกายเป็นฤๅษีเข้าหานางสีดาและแนะนำให้นางสีดาไปเป็นชายาของทศกัณฐ์ดีกว่า นางสีดาโกรธจึงพูดว่าน้องชายของทศกัณฐ์ยังถูกพระรามฆ่าแล้วทศกัณฐ์จะสู้พระรามได้อย่างไร ทศกัณฐ์โกรธมากกลับเป็นร่างเดิมแล้วอุ้มนางสีดาไป

ฝ่ายนกสดาญคิดถึงพระนารายณ์จึงบินไปเยี่ยม ระหว่างทางเห็นทศกัณฐ์ลักพานางสีดาไปก็ เข้าขัดขวางและต่อสู้กัน ทศกัณฐ์ถอดแหวนจากนิ้วนางสีดาขว้างไปถูกนกสดาญปีกหักตกลงสู่พื้นดิน แล้วทศกัณฐ์พานางสีดาไปไว้ที่สวนขวัญ ให้โอรสชื่อ สหัทศกุมารเฝ้าไว้

ส่วนพระรามเมื่อฆ่ามารีศตาย แล้วก็กลับมาที่อาศรม ระหว่างทางพบพระลักษมณ์ เมื่อกลับมาถึงอาศรมแล้วพบว่านางสีดาหายไป จึงพากันติดตามหานางสีดา ไปจนพบสดาญ นกสดาญได้เล่าเรื่องราวให้ฟังพร้อมกับนำแหวนนางสีดามาถวายแล้วได้สิ้นชีวิตลง

ยักษ์ตนหนึ่งชื่ออสูรกุมพล ถูกพระอิศวรสาป พบพระรามและลักษมณ์ เมื่อรู้ว่าพระรามเป็นพระนารายณ์อวตาร จึงเล่าให้ฟังว่านางสีดาถูกทศกัณฐ์พาไปเมืองลงกา พระรามต้องไปเมืองขีดจีนและเมืองชมพูซึ่งอยู่ใกล้กัน ทั้งสองเมืองนี้มีไพร่พลวานรมาก

คงจะพาพระรามไปยังกรุงลงกาได้ พระรามได้แผลงศรธนูกุมพลตายจึงฟื้นคำสาป จากนั้น พระราม พระลักษมณ์ จึงเดินทางต่อไปแล้วมานอนพักใต้ต้นไม้

ฝ่ายหนุมานอยู่บนต้นไม้เห็นพระรามกับพระลักษมณ์ก็เกล็งรูคใบไม้โปรยลงมา พระลักษมณ์โกรธจับศรจะตี หนุมานแย่งศรไป ความทราบถึงพระราม พระรามเห็นว่าคงไม่ใช่ลิงธรรมดาเพราะมีคุณทาล ขนเพชร เขี้ยวแก้ว เมื่อหนุมานรู้ว่าเป็นพระนารายณ์ อวตาร จึงเข้ามาสวมมิกคิแล้วทูลว่าจะไปพาสุครีพมาเฝ้า สุครีพจึงเล่าเรื่องที่พาลีที่ชาย จับไล่ออกจากเมือง แล้วผัดคำสาบานกับพระนารายณ์ในครั้งก่อน ได้ทูลขอให้พระราม มาพาพาลี พระรามจึงให้สุครีพไปล่อพาลีออกมา สุครีพไปทำทนายพาลี ทั้งสองและได้ ต่อสู้กัน พาลีจับสุครีพขว้าง ไปเนินเขาจักรวาล แล้วกลับเข้าเมือง

สุครีพต่อว่าพระรามที่ไม่มาพระยาพาลี พระรามจึงบอกว่ารูปร่างทั้งคู่เหมือนกัน มองไม่รู้ว่าใครเป็นใคร แล้วจึงฉีกชายผ้าให้สุครีพผูกแขนไว้ สุครีพไปทำพาลีใหม่ พระรามจึงยิงศรไล่พาลี แต่พาลีคิดว่าศรไว้ได้ เมื่อพาลีทราบสาเหตุที่พระรามมาฆ่าตน จึงขอลาตาย แล้วสั่งสอนสุครีพก่อนตาย จากนั้นได้ปล่อยให้ศรปักตัวเอง ส่วนพระราม ไม่ยอมพักในเมืองขีดจิน จะไปพักที่เชิงเขาคันธมาทน์ ระหว่างเดินทางพบพระยายุงทอง พระยายุงทองจึงทูลว่า นางสีดาถูกทศกัณฐ์ลักไปกรุงลงกา ขอให้ติดตามไปช่วย ต่อมาจึง พบฝูงลิงป่า ฝูงลิงป่าได้ถวายผ้าสไบของนางสีดาแก่พระราม ฝ่ายพระอินทร์เห็นพระราม และพระลักษมณ์เดินทางไปยังเขาคันธมาทน์ เพื่อชุมนุมกองทัพไปปราบยักษ์ จึงให้พระ วิศณุกรรมไปเนรมิตพลับพลาให้ แล้ววางเครื่องทรงไว้ให้เปลี่ยนเพื่อออกจากเพศฤาษี

ฝ่ายสุครีพได้เกณฑ์ไพร่พลที่กระจัดกระจายไปมาจนครบ ส่วนพระรามรับสั่งให้ หนุมานนำราชสาสน์ไปเกลี้ยกล่อมท้าวชมพูแต่ไม่เป็นผล หนุมานจึงร้ายกาจ ทำให้ ท้าวชมพูหลับ แล้วอุ้มพาไปพบพระราม พระรามดีใจตรัสชมหนุมาน และลูบตัวหนุมาน ตั้งแต่หัวจนถึงหาง หนุมานจึงฟื้นคำสาปของพระอุมา ฝ่ายนิลพัท ได้ตามมาหาท้าวชมพู ท้าวชมพูจึงพาเข้าพบพระราม เมื่อท้าวชมพูและนิลพัทเข้าสวมมิกคิแล้ว จึงจัดทัพ เพื่อเฝ้า พระราม ส่วนประคนธรรพ์ ที่อาศัยอยู่เชิงเขาขุคนธร เหาะผ่านมารู้ว่าเหล่าวานรจะยกทัพ ไปรบก็คิดใจ ให้นิลขันพาไปถวายตัวแก่พระราม พวกพญาวานร ปรีชากันแล้วทูลพระราม ว่า กองทัพทั้งสองเมืองแม้จะมีกำลังเข้มแข็ง แต่หนทางไปกรุงลงกาก็อันตรายมาก อาจเกิด ขัดสนในเรื่องเสบียงอาหารและอื่น ๆ ควรให้คนไปสืบข่าวก่อนจึงค่อยยกทัพไป พระราม

จึงให้หนุมาน ชมพูพาน องคต นำข่าวไปแจ้งแก่นางสีดา แล้วมอบแหวนกับสไบให้
 หนุมานไปเป็นเครื่องยืนยันแก่นางสีดา ทั้งสามวานรได้พาไพร่พลเหาะไปและได้แวะ
 พักผ่อนที่สระโบกขรณีจนพบยักษ์ตนหนึ่งชื่อปักษ์หนันที่ถูกพระอินทร์สาปมาเฝ้าสระ
 จึงเข้าต่อสู้กัน เมื่อยักษ์รู้ว่าเป็นทหารของพระนารายณ์ก็ยอมอ่อนน้อม องคตสงสารจึง
 ช่วยยักษ์ปักษ์หนันให้พ้นคำสาป

ทั้งสามทหารได้พบกับฤาษีชฎิล ฤาษีบอกว่ให้เดินทางไปยังภูเขาเหมติวัน จะพบ
 กับพระยานกฤษ์พาที ซึ่งพระอาทิตย์ได้สาปให้อยู่ในถ้ำเหมติวันและขนไม้งอกขึ้น จนกว่า
 จะพบกับทหารพระนารายณ์เมื่อทหารของพระนารายณ์โห้ขึ้นสามครั้ง ขนจึงจะงอกดังเดิม
 เมื่อพระยานกฤษ์พาทีแล้ว ก็ให้สามทหารขี่หลังบินไปจนถึงเขาคันธสิงขร แล้วชี้ที่ตั้ง
 ของเมืองลงกาให้ หนุมานจึงให้ชมพูพานกับองคตไปคุมทัพคอย ส่วนหนุมานจะไปเฝ้า
 นางสีดา

ภายในมหาสมุทรรอบกรุงลงกานั้นมีผีเสื้อสมุทร ซึ่งรักษาด่านสมุทร อยู่เห็นหนุมาน
 เหาะเข้ามา จึงเข้าสู้รบกัน หนุมานฆ่าผีเสื้อสมุทรตาย แล้วเหาะไปพบเขาโสฬส หนุมาน
 คิดว่าเป็นเขานิลกภาพ และได้พบกับฤาษีนิรทได้ลองภูมิกับฤาษีแต่แพ้ ต่อมา หนุมาน
 เหาะมาถึงเขานิลกภาพพบกับยักษ์ที่เป็นตำแหน่งเสื่อเมือง หนุมานฆ่ายักษ์เสื่อเมืองตาย
 แล้วเหาะเข้าเมืองลงกา ร่ายคาถาสะกดให้เหล่าพลยักษ์หลับ และเดินตรวจตราทุกปราสาท
 ก็ไม่พบนางสีดา จึงกลับไปถามฤาษีนิรท ฤาษีบอกว่า เคยได้ยินว่าทศกัณฐ์ได้ลักพา
 ชายาของพระรามมาไว้ที่ในสวนขวัญ หนุมานลาพระฤาษี จึงเหาะกลับสวนขวัญในกรุง
 ลงกา ฝ่ายนางสีดานั้นถูกทศกัณฐ์จับไว้ในสวนนี้มานานแล้ว และยังถูกนางกำนัลของทศกัณฐ์
 ค่ำทอด้วยคำหยาบ นางเจ็บช้ำใจมาก จึงคิดผูกคอตาย แต่หนุมานช่วยไว้ทันและกราบทูลให้
 ทราบ ถึงข่าวของพระราม แล้วถวายแหวนกับสไบแก่นางให้หนุมานกลับไปทูลพระราม
 ให้กรีธาทัพมาฆ่าทศกัณฐ์ หนุมานทูลนางสีดาแล้วคิดว่าเมื่อเข้ามาเหยียบกรุงลงกา
 แล้ว

ก็ควรจะได้ลองฤทธิ์กับเหล่ายักษ์คูบัว จึงแผลงฤทธิ์ หักต้นไม้ในสวน สหัสกุมารเข้าต่อสู้
 ก็ถูกหนุมานฆ่าตาย ทศกัณฐ์รู้ว่าจึงให้อินทรชิตมารบกับหนุมาน ฝ่ายหนุมานแกล้งทำ
 เป็นแพ้อินทรชิตจึงให้ไพร่พลยักษ์เอาโซ่เหล็กมัด หนุมาน พาไปหาทศกัณฐ์ หนุมาน ได้
 สะบัดโซ่ขาดเข้าต่อสู้กับไพร่พลยักษ์อีก แล้วแกล้งทำเป็นอ่อนแรง บอกทศกัณฐ์ว่าให้ฆ่า

คนให้ตายจะได้ไม่ทรมาน โดยวิธีการเผาหนุมานแล้วหนุมานก็วิ่งไปรอบเมืองลงกาจนกรุงลงกาไหม้ไปทั้งเมือง

พิเภกถูกขับออกจากเมืองจึงเหาะไปหาพระราม พระรามจึงรับพิเภกไว้ แล้วให้ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ต่อมาสุครีพกับพิเภกตั้งสัตย์สาบานว่าจะเป็นเพื่อนกัน ฝ่ายพระรามเมื่อคิดว่าต่อไปจะทำสงครามกับยักษ์ จึงให้สุครีพพาเหล่าวานรไปประลองฝีมือที่ริมฝั่งมหาสมุทร เกิดเสียงดังกัมปนาท ทศกัณฐ์จึงให้สุกรसारออกไปสืบ และสุกรसारได้แปลงกายเป็นเหยี่ยวบินไปในขณะบินไปถูกก้อนหินที่ลิงทุ้มกันไปมาตกลงมาจึงได้แปลงกายเป็นลิงวิ่งไปมาอยู่ในทัพพระราม พิเภกรู้ว่ามียักษ์ปลอมเป็นลิงมา จึงทูลพระรามให้หนุมานจับยักษ์ปลอมมาสังหารแล้วปล่อยกลับไปลงกา ทศกัณฐ์คิดว่าน่าจะเป็นเพราะพิเภกเป็นคนบอก ควรจะฆ่าให้ตาย จึงแปลงกายเป็นฤๅษีไปที่พลับพลาของพระราม แล้วร่ายมนต์ผูกใจพิเภกไม่ให้พูดความจริง ฤๅษีได้ไปอวยชัยให้พรแก่พระราม และยุยงพระรามว่านางสีดาคงเสียที่แก่ทศกัณฐ์แล้ว รวมทั้งกล่าวว่าทัพไม่ควรมีทั้งยักษ์และลิงอยู่ปนกันและพิเภกอาจเอาใจออกห่างได้ แล้วจึงลากลับออกมา

เมื่อทศกัณฐ์กลับถึงลงกาแล้วคิดวิธีตัดศึกสงครามไม่ให้ลุกลามต่อไป จึงใช้ให้นางเบญจกายแปลงกายเป็นนางสีดาตายลอยน้ำมาเพื่อลวงพระราม เมื่อพระรามกับพระลักษมณ์ไปสร้งน้ำ เห็นนางเบญจกายแปลงนอนตายอยู่ริมแม่น้ำ ก็เสียใจมากแต่หนุมานทูลว่านางนี้คงไม่ใช่นางสีดา สมควรให้นำศพวางบนกองไฟเพื่อพิสูจน์ พระรามเห็นด้วยนางเบญจกายแปลงไม่อาจทนความร้อนได้จึงเหาะหนี หนุมานออกตามไปจับมาได้ นำไปให้สุครีพซักถาม นางเบญจกายจึงบอกความจริงว่า ทศกัณฐ์ได้ให้นางแปลงมาลวงพระราม พิเภกจึงทูลให้พระรามประหารชีวิตนางเสีย เพื่อคงไว้ซึ่งพระเกียรติยศของตน แต่พระรามเห็นแก่พิเภก ซึ่งเป็นผู้มีสัตย์ จึงให้หนุมานนำนางเบญจกายส่งไปลงกา ระหว่างทางหนุมานจึงได้นางเบญจกายเป็นเมีย

ฝ่ายพระรามคิดจะปราบเหล่ายักษ์ให้เสร็จสิ้นไปโดยเร็ว ชามพุรวราช ได้ทูลว่าการที่พระรามจะข้ามไปลงกาด้วยฤทธิ์อำนาจที่เหล่าทหารชั้นอาสานั้นย่อมทำได้ แต่จะทำให้เสียพระเกียรติยศ ควรจะให้ไพร่พลนำเอาหินไปทิ้งเพื่อสร้างถนนในมหาสมุทร พระรามจึงสั่งให้สุครีพพาไพร่พลไปเร่งสร้างถนน โดยให้นิลพัทควบคุมไพร่พลเมืองชมพู หนุมานควบคุมไพร่พลเมืองจิดจัน

นิลพัทนั้นแค้นหนุมานอยู่แล้ว เมื่อได้โอกาสล้างแค้นจึงแสดงฤทธิ์ด้วยการเอาเท้าคืบเข่าหิมวันต์ สองมือชูเขาคีรีนทร เหาะมาแล้วบอกให้หนุมานคอยรับ นิลพัทจึงทิ้งภูเขาลงมาทั้งสองลูกหวังให้ถูกหนุมาน แต่หนุมานรับไว้ได้ หนุมานจึงคิดแกล้งบ้างโดยไปหักยอดเขา และนำหินก้อนมหึมามาผูกตามขน แล้วให้นิลพัทรับ นิลพัทเห็นจึงขอให้หนุมานโยนลงมาทีละก้อน หนุมานไม่ยอมได้ทิ้งหินทั้งหมดลงมา นิลพัทใช้มือและเท้ารับไว้ได้ หนุมานกล่าวหาว่านิลพัทสบประมาทตนด้วยการเอาเท้ารับ และได้ทำวาทกรรมถึงท้าวชมพูที่ นิลพัทโกรธทำหนุมานต่อสู้อันเกิดเสียงดังกึกก้อง พระรามได้ยินคิดว่าเหล่าลิงรบกับยักษ์ ให้พระลักษมณ์ไปดู พระลักษมณ์พาสุกรีพ หนุมาน และนิลพัทเฝ้าพระราม พระรามโกรธ สุกรีพจึงทูลแก่พระรามว่า ควรจะแยกทั้งคู่ให้ห่างกัน โดยให้หนุมานอยู่กับพระราม ส่วนนิลพัทให้กลับไปช่วย ท้าวชมพูดูแลเมืองขีดจีน ทำหน้าที่ส่งเสบียงให้กองทัพเดือนละครั้ง ถ้าขาดราชการจะประหารเสีย พระรามได้สั่งให้หนุมานจองถนนไปกรุงลงกาเสร็จภายในเจ็ดวัน หากไม่เสร็จจะประหารชีวิต ทศกัณฐ์รู้ว่าการจองถนน จึงให้นางสุพรรณมัจฉานูตรี นำเหล่าบริวารปลาขนหินไปทิ้งกลางทะเลลึกไม่ให้ถนนเสร็จได้ หนุมานลงไปดูก็พบนางสุพรรณมัจฉาและได้นางเป็นเมีย นางจึงให้บริวารขนหินกลับมาตามเดิม ต่อมานางสุพรรณมัจฉาได้คลอดบุตรให้ชื่อว่ามัจฉานู

ฝ่ายไมยราพที่ครองเมืองบาดาล ฝันว่ามีเทวดานำแก้วใสสว่างมาให้ โหรทำนายว่าจะได้บุตรบุญธรรมเป็นผู้มีฤทธิ์ ต่อมาเทวดาคาดใจให้ไมยราพออกไปประพาสป่าพบมัจฉานู จึงได้พามัจฉานูไปเลี้ยงไว้ที่เมืองบาดาล

เมื่อถนนที่จะข้ามไปลงกาเสร็จ พระราม พระลักษมณ์ ก็นำทัพไปลงกา ทศกัณฐ์รู้ว่าพระรามยกทัพมา จึงสั่งให้ภานุราชไปเนรมิตชัยภูมิที่เหมาะสมแก่การตั้งทัพ หากพระรามยกมาตั้งที่นั่นก็ให้พลิกแผ่นดินเสีย

ฝ่ายพระราม เมื่อถึงลงกา ได้ให้ประคนธรรพ์ดูทำเลตั้งทัพ เห็นป่าเนรมิตก็ชอบ แต่ดูลักษณะป่าแปลกประหลาดทำให้พระรามสงสัยจึงถามพิเภก จึงรู้ว่าเป็นอุบาย พระรามให้หนุมานแทรกแผ่นดินลงไปพบ ภานุราชเอามือแบกแผ่นดินไว้ จึงได้ต่อสู้อันหนุมานฆ่าภานุราชตาย พระรามโกรธไล่ประคนธรรพ์ไปเนื่องจากเสียรู้ข้าศึก

ฝ่ายพิเภกได้ทูลว่า เขามรคต มีชัยภูมิเหมาะสมแก่การตั้งทัพ ด้วยไม้ไผ่ไม่ไกลจากเมืองลงกา และยังถูกต้องตามตำราพิชัยสงคราม แต่มียักษ์กุมภสาสูรเฝ้าอยู่ พระรามให้

หนุมานไปปราบ แล้วเคลื่อนทัพไปที่เขามรกต ทรงปรึกษากับไพร่พลว่า ควรจะยกกำลังเข้ารบเหล่ายักษ์เลยดีหรือไม่ สุกรีพและเหล่าวานรจึงทูลว่า น่าจะส่งทูตเข้าไปเจรจากับทศกัณฐ์ก่อน หากไม่ยอมส่งนางสีดากลับมาจึงค่อยยกทัพเข้าโจมตี

พระรามในห้วงกตผู้มีสติปัญญารอบคอบ ถือราชสาส์นเดินทางไปหาทศกัณฐ์ เมื่อไปถึงเมือง พลัยักษ์ไม่ยอมเปิดประตูรับ องค์จิงร้ายเวทมนตร์แปลงกายให้สูงใหญ่เอามือปิดดวงอาทิตย์มืดครึ้มไปทั้งเมือง ทศกัณฐ์รู้ว่าเป็น โอรสนางมณโฑกับพระยาพาลี แต่จำเป็นต้องไม่ต้อนรับ องค์ดไม่ไหว้ทศกัณฐ์แล้วยังม้วนหางให้สูงเท่ากับบัลลังก์ ทศกัณฐ์ด้วย องค์ดทูลว่าพระรามให้ถือนางสีดา มาให้ทศกัณฐ์คืนนางสีดา ทศกัณฐ์เยื้องกตยังไปเป็นข้ารับใช้พระรามทั้งที่พระรามฆ่าพาลีตาย องค์ดจึงกล่าวถึงเรื่องในอดีต ทศกัณฐ์โกรธสั่งให้เหล่ายักษ์จับองค์ด แต่องค์ดฆ่ายักษ์ตาย แล้วจึงเหาะกลับมาหาพระราม ทศกัณฐ์แค้นใจมากที่องค์ดฆ่าเสนาตาย และยังคงกล่าวประจานตนไว้มาก จะติดตามฆ่าก็ทำไม่ได้ เพราะไพร่พลวานรมีมากมาย จึงให้ยักษ์ตั้งขึ้นบังดวงอาทิตย์ ทำให้เมืองลงกามืดมิด จะได้ฆ่าพลวานรได้สะดวก ส่วนพระรามได้ยินเสียงไพร่พลวานรร้องกันอื้ออึง ทั้งยังมีมืดมิดก็แปลกใจ ถามพิเภกจึงรู้ว่า เป็นเพราะทศกัณฐ์ยกยักษ์ขึ้นบังแสงอาทิตย์ ฝ่ายพระรามมองไม่เห็นฝ่ายทศกัณฐ์ แต่ฝ่ายทศกัณฐ์มองเห็น ฝ่ายพระราม พระรามจึงให้สุกรีพไปหักฉัตร พร้อมกับเอามงกุฏของทศกัณฐ์กลับมาถวายพระราม ทศกัณฐ์ให้หนุมานวิกับวายุเวก ไปเชิญไมยราพมาช่วย ไมยราพได้มาเฝ้าทศกัณฐ์ที่ลงกา แล้วรับปากกับทศกัณฐ์ว่าจะไปฆ่าพระรามและพระลักษมณ์ ไมยราพขอตั้งพิธีหุงยาขึ้นที่เขาสุรกานต์ หากเอายาทั่วร่างกายก็จะหายตัวได้

ต่อมาไมยราพฝันร้าย โหรทำนายว่าไวยวิกผู้เป็นญาติจะได้ครองเมืองบาดาล ไมยราพจึงให้ขังไวยวิกและนางพิรากวนผู้เป็นมารดาไวยวิกไว้ เมื่อเสร็จศึกก็จะกลับมาฆ่า ส่วนพระรามก็ฝันเช่นเดียวกัน พิเภกทำนายว่าพระรามจะถูกไมยราพลักพาไปยังเมืองบาดาล แต่จะไม่ได้รับอันตราย หนุมานจึงขออาสาป้องกันด้วยการมายืนกลางกองทัพ แปลงกายให้ใหญ่เท่าเขาจักรวาล แล้วอมพลับพลาพระรามและพระลักษมณ์ไว้ ตกกลางคืนไมยราพได้ฆ่าแรกดินขึ้นมา เห็นปรากฏสูงใหญ่จากใต้ดินจนถึงพรหมชั้นสิบหก ก้นพลับพลาของพระราม พระลักษมณ์อยู่เข้าไปไม่ได้ จึงแปลงกายเป็นลิงปะปนอยู่ รู้ว่าพลลิงจะเล็กลงอยู่เวรยามเพื่อให้พินยามราตรี ไมยราพได้ฟังเหาะไปขอดเขาแก้ว

กล็องแกวโกมินทร์ เกิดเป็นแสงคล้ายดวงดาว เหล่ายามคิดว่าเป็นดาวประกายพุกจิง ได้ร้องบอกกันว่าเคราะห์ของพระรามหมดสิ้นแล้ว และแยกย้ายไปนอนหลับ ไมยราพได้เอายาสะกดใส่กล็องแกวเป่าไปถูกเหล่าวานรจนหลับทั้งกองทัพ แล้วเดินเข้าปากหนุมาน อุ้มพระรามไปบาดาล หลังจากที่ไมยราพลักพาพระรามไปแล้ว มนต์สะกดก็เสื่อม พิเภกบอกพระลักษมณ์ว่าเป็นการกระทำของไมยราพ พระลักษมณ์สั่งให้หนุมานไปตามหนุมานหักด่านชั้นนอกเข้าไปได้ จนพบกับมัจฉานุซึ่งรักษาด่านชั้นใน ได้เกิดต่อสู้กันต่อมาหนุมานรู้ว่ามัจฉานุคือลูก แต่มัจฉานุไม่เชื่อบอกว่าต้องหาวเป็นดาวเป็นเดือนให้ดูหนุมานหาวให้ดู มัจฉานุจึงขอมาหนุมาน แต่ไม่ต้องการรอดตัณยูต่อไมยราพ จึงเพียงบอกไข่ทางให้ หนุมานหักก้านบัวแล้วลอดลงไป พบนางพิรากวน นางบอกที่ซ่อนของพระรามให้หนุมานจึงได้แปลงกายเป็นไข่บัวติดสายสไบนางพิรากวน จนมาถึงดงตาลท้ายเมืองที่คุ้มวังพระราม จึงอุ้มพระรามไปยังเขาสุรगานต์ แล้วกลับมาบาดาล ได้ต่อสู้กับไมยราพแต่ไม่อาจฆ่าไมยราพได้ นางพิรากวนจึงบอกว่า ที่ไมยราพไม่ตายนั้นเพราะได้ถอดดวงใจเป็นแมลงงูซ่อนไว้ที่ยอดเขาตรีภูกฎ หนุมานจึงไปจับแมลงงูบีบขยี้จนไมยราพตาย จากนั้นกลับมาอุ้มพระรามพากลับไปยังพลับพลาเขามรกต เมื่อพระรามสร้างมนต์สะกดได้รู้เรื่องราว จึงมอบขำมรงค์นพรัตน์ให้หนุมานเป็นรางวัล

ฝ่ายกุมภกรรณ น้องชายทศกัณฐ์ ซึ่งเป็นผู้มีทศพิชราชธรรม เมื่อทศกัณฐ์เรียกมาปรึกษาว่าจะให้กุมภกรรณไปรบกับพระราม เพราะมีหอกโมกขศักดิ์ กุมภกรรณทูลว่าต้นเหตุแห่งสงครามนั้นเกิดจากการนำนางสีดามา หากคืนนางไป สงครามก็จะสงบ ทศกัณฐ์โกรธ กุมภกรรณจึงจำใจต้องยกทัพไปรบกับพระราม พระรามให้พิเภกไปเจรจาให้กุมภกรรณยกทัพกลับไป กุมภกรรณไม่เชื่อว่าพระรามเป็นพระนารายณ์อวตาร พิเภกจึงกลับมาทูลพระราม พระรามให้องคตไปเจรจากับกุมภกรรณอีกแต่ไม่ได้ผล

พระรามให้สุครีพออกไปรบ กุมภกรรณออกอุบายให้สุครีพไปลอนต้นรังใหญ่จนหมดแรง เมื่อสุครีพลอนต้นรังมาก็ได้กลับมารบกับกุมภกรรณต่อ จึงเสียที่ถูกกุมภกรรณจับได้พากลับไปลงกา พระรามรู้ว่าจึงให้หนุมานไปช่วย กุมภกรรณแพ้หนีกลับเข้าเมือง การที่สุครีพเสียรู้จนเสียที่แก่กุมภกรรณ ทำให้พระรามโกรธมาก แต่ด้วยมีความดีความชอบมาก่อน จึงยกโทษให้พร้อมทั้งชมเชยหนุมาน

ฝ่ายทศกัณฐ์รู้ว่ากุมภกรรณแพ้ ก็ปลอบโยนให้หาวิธีใหม่ กุมภกรรณได้ขึ้นไปเอา หอกโมกษศักดิ์ที่ชั้นพรหม กลับมาทำพิธีลับหอกที่ริมแม่น้ำสีทันดร เชิงเขาพระสุเมรุ และให้เหล่าเสนายักษ์คอยเฝ้า ไม่ให้สิ่งนำเหม็นเข้ามาใกล้บริเวณ โรงพิธี

พระรามเมื่อรู้ข่าวก็ให้หนุมานแปลงกายเป็นหมาเนาลายน้ำ อดตแปลงกายเป็น กาจิกหมาเนาส่งกลิ่นเหม็น ไปทำลายพิธี กุมภกรรณลับหอกอยู่เห็นเข้าจึงเลิกพิธี กลับเข้า กรุงลงกาไป ทศกัณฐ์จึงว่า แม่น้ำสีทันดรนั้นอยู่ไกลจากเหล่ามนุษย์ และเป็นที่อยู่ของ พญานาค แต่มีหมาเนาลายน้ำมา น่าจะเป็นแผนของพิเภกที่บอกพระรามให้มาล้างพิธีเสีย กุมภกรรณออกไปรบอีกครั้ง พระรามให้พระลักษมณ์ออกไปรบกับกุมภกรรณต้องหอก โมกษศักดิ์สลับไป สุกรีจึงให้นิลนันทไปเชิญพระรามมาดู พระรามเสียใจมาก พิเภกทูล ว่าพระลักษมณ์ยังไม่ตายแต่ที่ดึงหอก โมกษศักดิ์ไม่หลุดก็เพราะเป็นพรของพระพรหม ซึ่ง มียาแก้โดยต้องเอาต้นยาสังกรณี ตรีชวา ที่เขาสุรพยา กับน้ำที่ปัญจมหานที มาทาที่แผล หอกก็จะหลุด และต้องไม่ให้พื้นดินนี้ หากดวงอาทิตย์ขึ้นพระลักษมณ์ก็จะตาย พระราม สั่งให้หนุมานไปหยุดรถพระอาทิตย์ไว้ แล้วรีบไปเก็บยา

ฝ่ายพระอาทิตย์เมื่อเห็นหนุมานมาหยุดรถก็โกรธ แต่เมื่อรู้เรื่องราวแล้วจึงบอกว่า จะห้ามวิดิจักรราศีนั้นไม่ได้ เพียงจะหลบลินทรเข้ากลีบเมฆให้ ส่วนหนุมานนั้นจะต้อง รีบไปเอายา และน้ำที่ปัญจมหานทีที่กรุงศรีอยุธยา เมื่อนำยาไปทาที่แผล หอกจึงหลุด

ส่วนเสนายักษ์ที่คอยเฝ้าอยู่เห็นพระลักษมณ์ฟื้นขึ้น จึงไปทูลทศกัณฐ์ กุมภกรรณจึง ว่า หากใครถูกหอก โมกษศักดิ์ก็ยากที่จะรอดชีวิต แต่พิเภกคงแก้กลให้พระลักษมณ์ฟื้น ควรหาวิธีทำลายทัพพระรามให้อ่อนน้ำตาย แล้วได้ไปตั้งพิธีทนต์น้ำไม่ให้ไหลไปที่เขามรกต โดยเนรมิตกายใหญ่บนยอดขวางแม่น้ำไว้ ฝ่ายเหล่าเสนาลิงเห็นน้ำในแม่น้ำแห้ง ไปทูล พระราม พิเภกบอกว่าเป็นเพราะกุมภกรรณไปตั้งพิธีทนต์น้ำ ครบเจ็ดวันไพร่พลจึงจะได้ อดน้ำตายหมด พระรามให้หนุมานไปทำลายพิธีตามคำแนะนำของพิเภกได้สำเร็จต่อมา ทศกัณฐ์ได้ให้กุมภกรรณยกทัพมารบอีก แล้วให้ฆ่าพิเภกเสียในคราวเดียวกัน พระราม ออกไปรบกับกุมภกรรณจนกุมภกรรณต้องสรของพระรามสิ้นชีวิต

ทศกัณฐ์เมื่อรู้ว่ากุมภกรรณตายก็เสียใจและโกรธมาก สั่งให้อินทรชิตไปแก้แค้น แทนอา พระรามให้พระลักษมณ์ไปรบไม่มีใครแพ้ใครชนะ จนถึงเวลาค่ำจึงหย่าทัพกลับ

ฝ่ายอินทรีชิตเมื่อกลับเข้าลงกาแล้ว คิดว่าศัตรูมีกำลังกล้าแข็งมาก ทูลทศกัณฐ์ว่าจะไปทำพิธีชุบศรนาคบาศที่เขาอากาศ โดยให้ฝูงนาคมาคายพิษลงบนศร ระหว่างนั้นทศกัณฐ์ได้ให้มังกรกัณฐ์ออกไปรบขัดตาทัพไว้ก่อน พระรามออกไปรบกับ มังกรกัณฐ์จนมังกรกัณฐ์ยิงศรทะลุเกราะเพชรพระรามขาด พระรามจึงแผลงศร ไปถูกศรของมังกรกัณฐ์หัก และถูกเหล่ายักษ์ตายลงเป็นจำนวนมาก มังกรกัณฐ์จึงหนีไปซ่อนในกลีบเมฆ และเนรมิตรูปมายาขึ้นรูปของตนขึ้นมากมาย พร้อมกับบันดาลให้ฝนเพลิงตกลงมา พิเภกบอกวิธีสังหารมังกรกัณฐ์ พระรามได้แผลงศรพรหมมาศรไปสังหารตัวจริงตาย รูปมายาก็หายไปหมด

สารณทูต กลับไปบอกทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ได้ให้วิรุณมุข ยกทัพไปขัดตาทัพอีก ต่อมาพระรามรู้ว่าอินทรีชิตไม่ยกทัพมา เพราะไปตั้งพิธีชุบศรนาคบาศในโพรงไม้ไผ่ที่ที่เขาอากาศ ก็ให้ชามพูวราช แปลงกายเป็นหมีไปกัดไม้ที่อาศัยทำพิธีให้หัก โคนลง ฝ่ายอินทรีชิตเมื่อเสียพิธีแล้วจึง ไปยังเขามรกตสมทบกับทัพวิรุณมุข พระรามได้ให้พระลักษณ์ออกไปรบอีก แต่ถูกศรนาคบาศของอินทรีชิต พิเภกกลับมาบอกพระรามว่าพระลักษณ์ต้องศรนาคบาศแต่ยังไม่ตาย ให้พระรามแผลงศรพลายวาทไปเรียกพระยาครุฑมาเหล่าพญานาคก็จะหนีไป พระลักษณ์และไพร่พลลึงก็จะพินเหล่ายักษ์เห็นพระลักษณ์และไพร่พลลึงพินขึ้นกลับมาทูลทศกัณฐ์ อินทรีชิตจึงบอกว่าที่ศรนาคบาศใช้ไม่ได้ผลก็เพราะพิเภกบอกแก้กลแต่คราวนี้จะเดินทางไปชุบศรพรหมมาศรที่ริมหาดมณีมรกต โดยให้กำปั่นไปขัดตาทัพจนถูกหนุมานฆ่าตาย เมื่ออินทรีชิตกลับมารบใหม่ได้แปลงกายเป็นพระอินทร์ เหล่ายักษ์แปลงกายเป็นเทวดาการุณราชแปลงกายเป็นช่างเอราวันเดินทัพมา ฝ่ายพระลักษณ์และเหล่าไพร่พลลึง เห็นพระอินทร์จี่ช่างเอราวันและเหล่าเทวดาเหาะอยู่บนอากาศ ก็พากันดูอย่างเพลิดเพลิด อินทรีชิตเห็นพระลักษณ์และไพร่พลลึงได้แผลงศรพรหมมาศรลงมา ถูกพระลักษณ์ และพลลึงล้มลงเหลือเพียงหนุมานหนุมานโกรธได้เหาะขึ้นไปหักคอช่างเอราวัน แต่ถูกตีด้วยศรตกลงมาสลบ

ฝ่ายพระรามเห็นว่าเป็นเวลาค่าแล้ว พระลักษณ์และไพร่พลยังไม่กลับมา ก็ออกไปตาม เห็นทุกคนตายกันหมด เสียใจมากจนสลบไป สารณทูตที่คอยสังเกตการณ์ ได้กลับไปทูลทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ไปบอกนางสีดาว่า พระรามตายแล้ว นางสีดาเสียใจมาก แต่นางตรีชฎาเมียพิเภกที่เป็นข้ารับใช้อยู่ปลอมนางไม่ให้เชื่อทศกัณฐ์ ดังนั้นทศกัณฐ์จึงให้เสนาจัดบุษบก

แก้วพานางสีดาไปคูศพ เมื่อมาถึงนางสีดาจึงเสียงหายด้วยการขึ้นบุษบกแก้ว ถ้าบุษบกแก้วลอยขึ้นแสดงว่าพระรามยังไม่ตาย บุษบกแก้วลอยขึ้นนางจึงกลับไปสวนขวัญตามเดิม

ฝ่ายพิเภกกับพลลิงกลับจากไปหาผลไม้ไม่พบพระราม รู้ข่าวจากเสนาจึงตามไปที่สนามรบ เห็นหนุมานสลบอยู่รู้ว่าไม่ตาย ได้ร้ายคาถาเป่าลมเข้าปากจนหนุมานฟื้นแล้วไป ตามหาพระราม พิเภกทูลพระรามว่า ยาแก้ศรพรหมมาสเตอร์อยู่ที่เขาอาวุธบุพพิเทหัทวีป แต่มีจักรกรคพัดไม่หยุด ใครเข้าไปต้องตาย หากหนุมานไปเอา จักรจะหยุดตามที่พระอิศวรกำหนดไว้ เมื่อหนุมานเหาะไปถึงและแจ้งเรื่องราวแก่เทวดา แต่เนื่องจากต้นยานั้น คัดหรือถอนไม่ได้ตามคำสั่งของพระอิศวร หนุมานจึงซ่อนเขาเหาะกลับมา เทวดาจึงบอกให้นำเขาไปวางไว้ทิศอุดร หนุมานทำตามคำสั่ง พอลมพัดพากลับคืนสรรพยาบทยอด เขามาถูกพระลักษณะและไพร่พลลิงทุกคนก็จะฟื้นขึ้น

ฝ่ายอินทรชิตทูลทศกัณฐ์ว่า ศึกครั้งนี้ใหญ่หลวง พระลักษณะถูกฆ่าถึงสองครั้ง ก็ยังฟื้นขึ้นมาได้ แต่ยังมีตำราศักดิ์สิทธิ์ชื่อกุมภนิยา ถ้าทำได้เจ็ดวันตัวจะเป็นกายสิทธิ์ ฆ่าไม่ตาย โดยทำเป็นกลลวงให้สุขาจารแปลงกายเป็นนางสีดาไปด้วยในสนามรบ แล้วให้ตัดคอนางเสีย ต่อจากนั้นก็ทำที่ว่าจะไปตีศรีอยุธยาแต่กลับอ้อมไปทำพิธีแทน

พระลักษณะคิดว่านางสีดาตายก็เสียใจ กลับไปทูลพระราม พิเภกจับยามดูแล้วทูลว่า นางที่ตายเป็นยักษ์แปลง และอินทรชิตจะไปทำพิธีกุมภนิยา ต้องล้างพิธีก่อน พระรามให้พระลักษณะพร้อมพิเภกคุมกองทัพไปทำลายพิธี ก่อนที่พระลักษณะจะแผลงศรพรหมมาสเตอร์ฆ่าอินทรชิตพิเภกทูลว่า อินทรชิตนั้นได้พรจากพระพรหมว่า หากสิ้นชีวิตเสียรดกลดดิน จะเกิดเป็นไฟบัลลังก์กลับไปใหม่ทั่วจักรวาล ต้องเอาพานแว่นฟ้าของพระพรหมมารับ พระลักษณะจึงให้องคตไปขอพานแว่นฟ้าจากพระพรหม เมื่อได้พานแล้ว พระลักษณะแผลงศรพรหมมาสเตอร์ตัดเศียรอินทรชิตขาด องคตเอาพานเข้าไปรองรับ ส่วนพระรามให้เอาพานใส่เศียรอินทรชิต ไปชูไว้กลางอากาศ แล้วแผลงศรพรหมมาสเตอร์ทำลายเศียรนั้น

ทศกัณฐ์โกรธมากที่พระลักษณะฆ่าอินทรชิตตาย จะไปฆ่านางสีดาที่สวนขวัญ แต่เปาวนาสูรได้ตัดทานไว้ รุ่งขึ้นทศกัณฐ์จึงยกทัพไปรบกับพระราม พระรามสั่งให้สุครีพจัดทัพ ส่วนพระอินทร์ได้รับสั่งให้พระวิศณุกรรมนำเวชยันต์ราชรถพร้อมม้ามาถวาย แล้วได้ออกต่อสู้กันที่สุดในที่สุดฝ่ายทศกัณฐ์เสียสิบบขุนทหารเอกกับสิบบรถ โอรสของทศกัณฐ์ในการรบครั้งนี้

เมื่อทศกัณฐ์กลับถึงลงกาคิดขึ้นได้ว่า ควรจะให้มูลพลัม น้องชายของสหัสเดชะ เจ้าเมืองปางตาลมาช่วยรบ ขณะยกทัพออกจากเมืองเกิดกลางร้าย ฟ้าผ่าถูกรถทรงทศกัณฐ์ มูลพลัมจึงให้ทศกัณฐ์กลับเข้าเมืองก่อน ส่วนตนและพี่ชายจะไปรบกับพระรามแทน พิกетуลพระรามว่ามูลพลัมและสหัสเดชะมีฤทธิ์มาก หนุมานคงสู้ไม่ได้ ให้พระราม ออกไปรบเอง เมื่อพระรามและพระลักษมณ์คุมทัพออกไปรบ แต่ด้วยสหัสเดชะได้รับพร พระพรหมว่า หากเข้าสู่สู้กับศัตรุใดศัตรูนั้นก็จะต้องเกรงกลัว ทำให้ไพร่พลลงหนีไป พระรามจึงให้พระลักษมณ์ สุครีพ หนุมาน และสิบแปดมงกุฎ กลับไปตามไพร่พลลงมา ส่วนสหัสเดชะเห็นแต่พระรามและพิกету จึงคิดว่าศัตรุมีกำลังน้อยจึงกลับไปยังลงกา คงเหลือแต่มูลพลัม ต่อมามูลพลัมต้องสรพระลักษมณ์ตาย

พิกетуลพระรามว่า หากสหัสเดชะรู้ว่ามูลพลัมตาย คงยกทัพมาแก้แค้น และ สหัสเดชะนั้นก็มีฤทธิ์ด้วยกระบองวิเศษ เอาโคนซึ่งถูกใครจะตาย เอาปลายซึ่งจะกลับฟื้นขึ้น ควรให้หนุมานไปเอากระบองวิเศษมา จึงให้หนุมานแปลงกายเป็นลิงเผือก ไปคอยทัพ สหัสเดชะ เมื่อเห็นทัพสหัสเดชะหนุมานได้เข้าไปบอกว่า ตนเป็นข้ารับใช้พระยาพาลีที่ เมืองขีดจีน ซึ่งถูกพระรามฆ่าตาย แล้วเอาตนมาใช้สอยตราครุฑาจึงหนีมา กลัวถูกตามฆ่า จึงวิ่งผ่านหน้ามา สหัสเดชะเชื่อจึงให้มานั่งหลังราชรถ แล้วหนุมานแปลงจึงแกล้งร้องให้ บอกสหัสเดชะว่า ตนคิดถึงญาติพี่น้องที่จะต้องมาตาย สหัสเดชะจึงบอกไม่ให้ไพร่พล ฆ่าญาติของหนุมานตามที่กล่าวมา จากนั้นหนุมานจึงขออาวุธไว้ต่อสู้ สหัสเดชะจึงมอบ กระบองให้ไว้ เมื่อได้อาวุธแล้วหนุมานได้กลายร่างเดิมเข้าสู่ต่อสู้กับหนุมานจนแพ้ถูก หนุมานเอาหางมัดตัวไว้แล้วเอาตรีเพชรตัดหัวขาดตาย

รุ่งขึ้นทศกัณฐ์รับสั่งให้แสงอาทิตย์ยกทัพไปรบพร้อมกับพิจิตร ไพร่ผู้เป็นที่เลื่อง พระรามได้ให้อองคตแปลงกายเป็นพิจิตร ไพร่ไปเอาแวนมาอาวุธของแสงอาทิตย์มาจาก พระพรหม เมื่อแสงอาทิตย์รบกับพระรามพลั้งพล้ำคิดว่า อาวุธทั้งหลายคงใช้ไม่ได้จึง ให้พิจิตร ไพร่ขึ้นไปเอาแวนวิเศษจากพระพรหม แสงอาทิตย์จึงรู้ว่าเสียทีแก่ศัตรุ ภายหลัง ต้องสรพระพรหมมาสตร์ของพระรามตาย

ฝ่ายทศกัณฐ์เกิดความมานะขึ้นว่าตนก็มีฤทธิ์ปราบได้ถึงสวรรค์จะคอยฟังแต่ญาติ ก็อดสูใจ จึงยกทัพไปรบกับพระราม ไม่แพ้ไม่ชนะกัน เมื่อกลับเข้ากรุงลงกาแล้วก็คิดว่า แม้ว่าตนจะยกทัพไปรบกับพระรามเป็นครั้งที่สองคงเอาชนะศัตรุไม่ได้ก็ห่อใจ นางมณ โท

ทูลว่าควรให้ ท้าวสัทลุง และตรีเมฆลูกพระยาตรีเศียร ไปรบ ท้าวสัทลุงถูกฆ่าตาย ส่วน
ตรีเมฆหนีไปบาดาล แต่พระยากาลนาคนไม่ยอมให้อยู่ที่บาดาล ให้ไปอยู่ที่ท้องสมุทร
เนินเขาจักรวาลแทน โดยซ่อนอยู่ในเม็ดทราย

ทศกัณฐ์ต้องการให้ท้าวมาลีวราชเข้าข้างตนแต่ไม่สำเร็จ จึงคิดจะทำพิธีเผารูปเทวดา
และซุบหอกกบิลพัท ซึ่งหากสำเร็จก็จะเหนือกว่าอาวุธใด ๆ ทั้งสามโลก แล้วได้ให้เหล่า
เสนายักษ์ ไปตั้งโรงพิธีที่ใกล้เชิงเขาพระเมรุแล้วทำพิธีปั้นรูปเหล่าเทวดา ที่มาเป็นพยาน
คราวที่ท้าวมาลีวราชว่าความและเผารูป ทำให้เหล่าเทวดานั้นร้อนรนคล้ายถูกไฟปลัลลยกล้า
เมื่อพระอิศวร รู้ข่าวจากพระอินทร์ ได้ให้เทพบุตรพาลีแปลงกายเป็นลิงลงไปทำลายพิธี
จนสำเร็จ ทศกัณฐ์คิดว่า เป็นเพราะพิเภกบอกการแก้กลข้าศึก ก็จะออกไปรบและหวังจะ
ฆ่าพิเภกด้วยหอกกบิลพัท พิเภกรู้ว่าทศกัณฐ์คิดว่าตนบอกกลลวงไปทำลายพิธีเผารูป
เทวดาและซุบหอกกบิลพัทและจะตามมาฆ่า ก็ทูลแก่พระราม พระรามจึงให้พระลักษมณ์
คอยเฝ้าดูแลพิเภก ขณะที่พระรามกำลังสู้รบกับทศกัณฐ์

ฝ่ายทศกัณฐ์รบพลาถคอยมองดูทางสังหารพิเภกไปด้วย เมื่อมีช่องทางก็พุ่งหอก
หมายฆ่าพิเภก พระลักษมณ์ปัดได้ แต่หอกได้กลับมาปักอกตนเองแทนจนสลบไป พิเภก
ทูลพระรามว่าวิธีแก้หอกกบิลพัท คือต้องนำต้นสังกรณีกับตรีชวา ที่ภูเขาสัตยชีปตัณฐี
มูลว้าวพระอิศวรที่ถ้ำอินทกาล หินรองบดยาที่เมืองบาดาลแต่หินแท่งบดยานั้นทศกัณฐ์
ใช้เป็นหมอนอยู่ในกรุงลงกา พระรามจึงสั่งให้หนุมานไปนำมา หนุมานได้มาทุกอย่างแล้ว
เว้นหินบดยา จึงไปยังลงกา ร่ายพระเวท ให้เหล่ายักษ์หลับ แล้วเข้าไปในปราสาท เห็น
ทศกัณฐ์นอนอยู่กับนางมณโฑ ได้เอาผสมนางมณโฑผูกติดกับเศียรทศกัณฐ์ พร้อมกับเขียน
คำสาปไว้ที่หน้าผากทศกัณฐ์ว่า หากจะแก้ผมให้หลุดต้องให้นางมณโฑบหัวสามที
ทศกัณฐ์ตื่นขึ้นมาเห็นผสมนางผูกติดกับเศียรตน และหินบดยาหายไป ก็รู้ว่าศัตรูมาสะกด
แล้วลักไปและผมก็ไม่หลุด จึงให้เสนาไปนิมนต์ฤาษีโคบุตรมา ฤาษีเห็นคำสาปจารึกไว้
จึงบอกให้ทำตามคำสาป ดังนั้นเมื่อนางมณโฑเขกหัวทศกัณฐ์สามครั้งผมก็หลุด ทศกัณฐ์
แค้นใจมากได้ไปขอให้ทัพนาสูร น้องร่วมบิดามาช่วยรบ ทัพนาสูรทรงลงดิน อ้าปากให้
ปากล่างอยู่บนดิน แลบลิ้นบังดวงอาทิตย์ไว้ เอาแขนโอบพลึง เหล่าพลึงตกใจที่ท้องฟ้า
มืดในทันที ก็วิ่งกันวุ่นวายเข้าปากทัพนาสูร ทัพนาสูรจึงกลืนกินเข้าไปทั้งหมด พิเภกทูล
พระรามให้พระรามส่งคนไปตัดมือทัพนาสูรเสีย พระรามให้สุครีพไป เมื่อสุครีพตัดมือ

ทัพนาศูรแล้วฟ้าจึงสว่างขึ้น แล้วพระรามแผลงศรพรหมมาศรต้องทัพนาศูรตาย แต่บรรดาวานรที่ถูกทัพนาศูรกลืนกินเข้าไป แม้ถูกลมพัดมาต้องกายก็ไม่พินเหมือนเคย พิเภกจึงทูลให้พระรามแผลงศรไปให้พระอินทร์ได้ยิน และเอาน้ำทิพย์มาพรมบนศพพวกวานรทั้งหมดจึงกลับพินคืนชีพ

เมื่อทศกัณฐ์รู้ว่าทัพนาศูรตายก็เสียใจมากไปปรึกษานางมณโฑ นางมณโฑนึกถึงพิธีหุงน้ำทิพย์ที่พระอูมาเคยสอนไว้ หากใครดื่มน้ำนี้จะไม่ตาย ทศกัณฐ์จึงให้นางมณโฑทำพิธี ฝ่ายทศคีรีวันและทศคีรีธร ลูกทศกัณฐ์กับนางข้างในป่าหิมพานต์ มาเยี่ยมทศกัณฐ์ ในเวลาที่นางมณโฑทำพิธีสัตยชีหุงน้ำทิพย์ รู้เรื่องก็อาสาออกรบ ทั้งสองต้องศรพระลักษมณ์ตาย ทศกัณฐ์จึงให้ฤทธิกาหลบหน่วงเวลาไว้ รอพิธีหุงน้ำทิพย์เสร็จ เมื่อครบกำหนดเจ็ดวัน นางมณโฑทำพิธีหุงน้ำทิพย์สำเร็จ ให้เสนานำไปมอบให้ทศกัณฐ์นำไปพรมบนร่างเหล่ายักษ์ที่ตาย ก็พินขึ้นมากลายเป็นปีศาจยักษ์มาต่อสู้อ พระรามเกิดความสงสัย พิเภกทูลว่าเป็นเช่นนี้เพราะน้ำทิพย์ของนางมณโฑ แต่มีวิธีแก้คือระหว่างนางทำพิธีห้ามมิเพศสัมพันธ์ ขอให้ส่งนายทหารผู้มีฤทธิ์ไปทำลายพิธี ระหว่างนี้ให้พระรามแผลงศรเป็นข่าเพชรกันเหล่าปีศาจไว้อย่าให้ออกมาสู้รบได้ พระรามได้ให้หนุมานพานิลนนท์กับชมพูพาน พาไพร่พลลงไปทำลายพิธี หนุมานจึงแปลงกายเป็นทศกัณฐ์ นิลนนท์เป็นข้างทรงของทศกัณฐ์ ชมพูพานแปลงเป็นการุณราชควาญท่าย เหล่าไพร่พลแปลงเป็นพลักษ์ยกทัพเข้าลงกา เมื่อถึงแล้วหนุมานแปลงทำเป็นดีใจพานางมณโฑไปร่วมเพศด้วย ส่วนชมพูพานได้พาไพร่พลลงไปทำลายโรงพิธี

ฝ่ายทศกัณฐ์เมื่อเห็นปีศาจยักษ์แตกพ่ายหายไป ทั้งยังไม่เห็นซาก เพราะฤทธิศรพระราม อีกทั้งน้ำทิพย์ยักษ์ก็ไม่มีผู้ใดนำมาส่ง จึงรู้ว่าคงมีศัตรูเข้าไปทำลายพิธี จึงทำที่ข่อย่าทัพ แล้วให้พระรามมารบกันวันรุ่งขึ้น เมื่อกลับถึงลงกาเห็นว่านางมณโฑเสียที่หนุมาน รุ่งขึ้นทศกัณฐ์ยกทัพมารบกับพระรามอีก แต่จะทำอย่างไร ทศกัณฐ์ก็ไม่ตาย พระรามสงสัย พิเภกจึงทูลว่า ทศกัณฐ์ถอดดวงใจฝากไว้ที่ฤาษีโคบุตร หนุมานอาสาไปนำกล่องดวงใจ โดยให้องคตไปด้วย และทำที่ขอให้ฤาษีโคบุตรช่วยพาไปถวายตัวแก่ทศกัณฐ์ ระหว่างนั้นได้ลวงถามเรื่องกล่องดวงใจของทศกัณฐ์ ฤาษีตกหลุมพรางเล่าให้ฟังจนหมดสิ้น ก่อนที่จะเข้าไปในลงกา หนุมานบอกให้ฤาษีฝากดวงใจไว้กับองคตที่นอกเมือง ฤาษีหลงเชื่อแล้วพาหนุมานเข้าไปถวายตัว ก่อนหนุมานเข้าเมืองได้ลอบสั่ง

ความกบองคตโดยหนุมานได้เนรมิตกลองดวงใจขึ้นใหม่ แล้วบอกว่าให้องคตนั้นกลอง
ดวงใจปลอมคอยรับหน้าฤาษี

หนุมานเข้าเฝ้าทศกัณฐ์และแก๊งเล่าเรื่องต่างๆ นานา จนทศกัณฐ์หลงเชื่อรับ
หนุมานไว้เป็นลูก หลังจากนั้นฤาษีได้ออกมาเอากลองดวงใจจากองคต องคตมอบกลอง
ดวงใจเนรมิตให้ แล้วรีบเหาะไปเฝ้ากลองดวงใจกลองจริง ทศกัณฐ์คอยหนุมานอยู่ที่ริมฝั่ง
มหาสมุทร ทศกัณฐ์จัดงานสมโภชน์รับหนุมาน นางมณโฑเตือนไม่ให้ไว้ใจหนุมาน
ทศกัณฐ์ก็ไม่เชื่อ หนุมานก็แก๊งทำเป็นเคาะประทศกัณฐ์แต่ไม่ยอมไหว้จนทศกัณฐ์สงสัย
หนุมานบอกว่าการจะไหว้ใครนั้นต้องไหว้พระพายเป็นบิคาก่อน เมื่อไม่มีลมพัดในลงกา
หนุมานจึงไหว้ไม่ได้ แต่ทศกัณฐ์ก็ยังข้องใจอยู่ หนุมานจึงแก๊งอาสาไปปราบพระราม
พระลักษมณ์ และจะจับพิเภกมาถวาย เมื่อหนุมานยกทัพออกไปรบ ก็แก๊งบุกตะลุยทัพ
ของพระลักษมณ์จนแตกพ่าย แล้วว่าวันนี้ให้เลิกทัพก่อน ให้มารบกันวันรุ่งขึ้น แล้วจะจับ
พระลักษมณ์ ไปถวายทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์รู้ว่าหนุมานไปรบได้ผลจึงประทานนางสุวรรณกัน
ยุมาชยาขออินทรีชิตให้หนุมาน

ฝ่ายพระลักษมณ์เข้าใจผิดคิดว่าหนุมานไปเข้ากับทศกัณฐ์ จึงไปบอกพระราม
พระรามรู้ว่าเป็นอุบายของหนุมาน เมื่อยกทัพมาสมทบกับพระลักษมณ์แล้วจึงบอกว่า จะขอ
ดูท่าที่หนุมานก่อน หากทรยศจริงจะฆ่าเสียให้ตาย รุ่งขึ้นหนุมานจึงขอให้ทศกัณฐ์ยกทัพไป
เป็นประธาน ส่วนตนเองจะออกรบเอง เมื่อถึงสนามรบแล้ว ได้บอกทศกัณฐ์ว่า ให้ทศกัณฐ์
ตั้งทัพไว้ เมื่อเห็นตนเหาะไปสูงสามโยชน์เมื่อใด ให้ยกทัพเข้าตี แล้วหนุมานก็กำบังกาย
เหาะไปที่ทัพพระราม แล้วถวายกลองดวงใจ แล้วทูลให้รับฆ่าทศกัณฐ์เสีย แล้วเหาะกลับไป
ชูกลองดวงใจให้ทศกัณฐ์ดู ทศกัณฐ์จึงรู้ว่าเสียรู้หนุมานเสียแล้ว จึงบอกหนุมานว่าจะ
กลับไปตั้งเสียลูกเมียก่อน แล้วจะมารบในวันรุ่งขึ้น

วันรุ่งขึ้นทศกัณฐ์แปลงกายเป็นพระอินทร์แล้วยกทัพไปรบกับพระราม แล้วต้อง
ศรพรหมมาศตร์ของพระรามตาย พิเภกได้เชิญพระศพทศกัณฐ์เข้าลงกา แล้วเชิญนางสีดา
นางมณโฑ มาเฝ้าพระรามที่ค่ายทัพพลับพลาเขามรกต แต่นางสีดาคิดว่า การจะไปเฝ้า
พระรามที่ได้จากกันนานถึงสิบสี่ปี โดยตกอยู่ในเมืองลงกา แม้ว่าจะไม่มัวหมองแต่พระราม
ก็จะเคลือบแคลงสงสัยได้ แต่พิเภกทูลให้คลายกังวล นางสีดาจึงยอมไปเฝ้าพระราม
แต่ไม่ได้เข้าไปใกล้

ฝ่ายพระรามเมื่อเห็นนางสีดาได้พูดกับนางสีดาว่า นางอยู่กับทศกัณฐ์มานานไม่มีใครรู้ว่านางยังบริสุทธิ์อยู่หรือไม่ นางสีดาจึงขอลุยไฟต่อหน้าพระรามและเหล่าเทวดา แสดงความบริสุทธิ์ ก่อนลุยไฟนางสีดาตั้งสัตย์อธิษฐานว่า หากนางซื่อสัตย์ต่อสามีก็ขออย่าให้มีภัยอันตราย แล้วจึงลุยไฟไปปรากฏมีดอกบัวบานผุดขึ้นรองรับทุกก้าว พระรามให้พิเภกครองลงกา ต่อมานางมณฑิลาได้เป็นชายาของพิเภกด้วย เมื่อปลงศพทศกัณฐ์แล้วพิเภกได้ทูลเชิญพระราม พระลักษมณ์และนางสีดา เข้ามาพักในเมืองลงกา

ฝ่ายไวยกาสูรกับนิลกายสูร เสนาอัยกษของทศกัณฐ์วันกับทศกัณฐ์ได้กลับไปทูลท้าวอศรรณที่กรุงจักรวาล ว่าบุตรบุญธรรมทั้งสองตายแล้ว ท้าวอศรรณเสียใจมากจึงยกทัพไปรบกับพระราม พระรามไม่สามารถฆ่าอศรรณได้ เพราะเมื่อต้องศรพระราม ภายขาดคราวใด ภายก็จะเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่า พิเภกทูลว่า อศรรณได้พรจากพระอิศวรว่า เมื่อใดอศรรณตาย ต้องนำซากไปทิ้งมหาสมุทรจึงจะไม่ฟื้นขึ้น พระรามจึงแผลงศรตัดอศรรณออกเป็นท่อนเล็กท่อนน้อย แล้วบันดาลเป็นลมกรดพาไปทิ้งมหาสมุทร เมื่อเสร็จศึกแล้ว พระรามบอกพิเภกว่าจะกลับคืนยังกรุงศรีอยุธยา เพราะรับปากกับท้าวทศรถ พระราชบิดาไว้ว่า ครบสิบสี่ปีเมื่อใดจะกลับไปครองเมืองและหากเกินเวลาพระพรตกับพระสัตรุต จะฆ่าตัวตายด้วยการลุยไฟ พิเภกขอตามไปด้วย พร้อมกับทูลว่า เมื่อพระรามข้ามฝั่งไปแล้ว ควรจะทำลายถนนเพื่อหล่ายกษณะจะได้ข้ามมหาสมุทรเพื่อสัจจรต่อไป ดังนั้นพอข้ามไปแล้ว พระรามก็แผลงศรพลาญวาท ทำลายถนนที่ข้ามไปลงกาเสีย แล้วเดินทางไปพักทัพที่ป่าบริเวณเขาเหมติรัน

ฝ่ายยักษ์ชื่อบรรลัยกัลป์ โอรสทศกัณฐ์และนางอัคคี ซึ่งพญานาคผู้เป็นตานำไปเลี้ยงไว้ เกิดกลางร้ายคิดถึงทศกัณฐ์ขึ้นมา ก็ได้ขึ้นมาเยี่ยม พอรู้เรื่องราวต่าง ๆ จากนางกาลอัคคีผู้เป็นมารดาที่โกรธ รีบเหาะตามทัพพระรามไป พระรามได้ยินเสียงก็ก้องก็ถามพิเภกพอรู้ว่าบรรลัยกัลป์ตามมาล้างแค้นแทนทศกัณฐ์ พระรามก็ให้หนุมานไปฆ่าแล้วตัดหัวมาให้ หนุมานออกอุบายแปลงกายเป็นควายใหญ่ติดหล่มอยู่ บรรลัยกัลป์ผ่านมาพบก็หลงกล หนุมานได้เข้าต่อสู้กับหนุมาน บรรลัยกัลป์ตัวลื่น จับไม่ได้หนุมานจึงไปถามฤาษีพระทิสไปมุณี พระฤาษีบอกไว้ให้เอาทรายซัดจึงจะจับได้ หนุมานฆ่าบรรลัยกัลป์ตาย

ต่อมาพระรามได้เดินทางไปพักที่เมืองจิตจิน ตามคำทูลเชิญของสุครีพและนิลพัท แล้วเดินทางต่อไปยังอาศรมของฤาษีวิสิษฐ์และสวามิตร โดยมีสุครีพตามไปด้วย พระราม

ได้พบกับนายพรานกุชชันที่นี่ และได้รู้ว่าสามพระมารดา กับสองพระอนุชาเสรีโศกมาก จึงให้หนุมานกับนายพรานกุชชัน ล่องหน้าไปทูลเรื่องราวในเมืองก่อน ฝ่ายพระพรตและพระสัตรุตเห็นว่าครบกำหนดสิบสี่ปีแล้ว พระราม พระลักษมณ์ และนางสีดา ยังไม่เสด็จกลับ ก็ไปทูลถามมารดาไปปลงพระชนม์ โดยการลอบไฟตามที่ได้ปฎิญาณไว้ หนุมานกับกุชชันก็มาถึงและได้เข้าไปห้ามไว้ หลังจากรู้เรื่องราวทั้งหมดพระพรตกับพระสัตรุตก็พาพระมารดาไปพบกับพระราม ที่อาศรมฤาษี แล้วทูลเชิญเข้าไปครองเมือง ได้จัดพิธีอภิเษกขึ้นครองราชสมบัติ แล้วพระรามได้ปูนบำเหน็จความดีความชอบของเหล่าทหาร โดยให้พระลักษมณ์ให้ครองเมืองโรมคัล ให้พระพรตและพระสัตรุต เป็นอุปราชอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ส่วนหนุมานนั้นพระรามได้แบ่งกรุงศรีอยุธยาให้ครองกึ่งหนึ่ง แล้วตั้งชื่อให้ใหม่ว่า พระยาอนุชิต สุกรีพนั้นให้มีชื่อว่า พระยาไววงศา ครองเมืองชิตจิน พิเภกให้ชื่อว่า ท้าวทศศิริวงศ์ ไปครองเมืองลงกา องคตให้ชื่อว่า พระยาอินทรนุภาพศักดิ์ เป็นฝ่ายหน้าเมืองชิตจิน ชมพูปานไปครองเมืองปางตาล สุรเสนไปครองเมืองสัทธาสุร ชมพูวราชนิลราช นิลนนท์ เป็นอุปราชทั้งหมด โดยให้ชมพูวราชเป็นฝ่ายหน้าเมืองปางตาล นิลราชเป็นฝ่ายหน้าเมืองอัสดงค์ นิลนนท์เป็นอุปราชเมืองชมพู ไชยามพวานและโคมุท เป็นมหาเสนาช่วยขวาที่เมืองชิตจิน สัตพลีให้เป็นอาลักษณ์ ส่วนพลลิงอื่น ๆ ก็ประทานยศบรรดาศักดิ์ตามสมควร

ฝ่ายหนุมานทูลคัดค้านว่า เมืองโรมคัลเป็นเมืองยักษ์ ไม่ควรให้พระลักษมณ์ไปครอง แต่ควรจะอยู่ใกล้ชิดพระรามจะดีกว่า ส่วนพระพรตกับพระสัตรุต นั้นควรจะให้ไปอยู่ที่เมืองไภยเกษ พระรามเห็นด้วย ได้ให้สุรกานต์ไปครองเมืองโรมคัล แล้วให้ศรรามเป็นมหาอุปราช กุชชันพรานป่าให้เป็นพระยาคุชชันธิบดินทร์ ครองบุรีรัมย์ สำหรับพิเภกนั้นเป็นผู้ไม่มีความชำนาญการรบและไม่มีฤทธิ์ หากมีศัตรูมารุกราน ให้เขียนสาส์นแหวนศรมาเมื่อพระรามแผลงศรมาถามข่าว ฝ่ายหนุมานเมื่อได้ครองอยุธยาครั้งหนึ่ง ก็มีความสุขดี แต่เมื่อใดต้องขึ้นนั่งบัลลังก์ออกขุนนาง จะรู้สึกเร่าร้อนจึงคิดได้ว่าเป็น เพราะตีคนเสมอ พระรามทำให้เกิดวิปริต หนุมานได้เข้าเฝ้าพระรามถวายเป็นอุบายกิน พระรามจึงแผลงศรให้หนุมานตามไปดูว่าตกลงที่ใด จะยกทัพไปสร้างเมืองใหม่ให้ ศรนั้นไปตกบนเขาใหญ่ เก้ายอด หนุมานแผลงฤทธิ์เอาหางกวาดจนเกิดเป็นกำแพงหินล้อมรอบบริเวณนั้น แล้วจึงกลับมาทูลพระรามทุกอย่าง พระรามจึงว่าให้ตามไปดูเท่านั้น เหตุใดทำเกินคำสั่ง แต่

เนื่องจากมีความชอบมาก ก็จะทำให้เทวดาไปสร้างเมืองให้ ต่อมาพระอินทร์ให้พระวิษณุกรรมลงมาสร้างเมืองให้หนุมาน แล้วพระรามประทานชื่อเมืองว่า นพบุรี รวมทั้งแบ่งสมบัติจากกรุงศรีอยุธยาให้ครึ่งหนึ่งตามที่ได้เคยปฏิญาณไว้

ฝ่ายยักษ์ชื่อท้าวมหาบาล เจ้าเมืองจักรวาล เพื่อนสนิทของทศกัณฐ์ เกิดความคิดถึงทศกัณฐ์ขึ้นมาได้ยกทัพมาตั้งที่หน้าด่านลงกา รู้ข่าวทศกัณฐ์ก็โกรธแค้น ให้เสนาไปเรียกพิเภกมาพบที่หน้าด่าน แต่พิเภกรู้ว่าเป็นพวกพาลไม่ยอมออกไป เมื่อคูดวงตนรู้ว่ามิเคราะห์หนัก แต่จะมีคนช่วยเหลือไม่ถึงตาย และใกล้เวลาที่พระรามจะแผลงศรมาถาตมข่าวคราวแล้ว จึงให้เปาวนาสุรนำไพร่พลรักษาเมืองไว้ให้เข้มแข็ง พระรามเกิดฝันประหลาด จึงคิดถึงพิเภก แผลงศรพาลจันทร์ไปถาตมข่าว เมื่อพิเภกกราบสรแล้วผู้กราชศาสน์กลับมา จึงรู้ว่าลงกาเกิดศึกใหญ่ พระรามให้หนุมานไปช่วยรบที่ลงกา พิเภกจึงว่าหากตนไม่ออกไปรบ ท้าวมหาบาลก็จะหมิ่นเอาได้ และยังเป็นพระเกียรติแก่พระรามด้วย หากพาลดพลังให้หนุมานช่วย ระหว่างรบกันพิเภกเปลี่ยงพล้ำ หนุมานจึงลงจากกลีบเมฆมาช่วย แต่ไม่สามารถฆ่าท้าวมหาบาลได้ พิเภกบอกว่าท้าวมหาบาลได้พรจากพระอิศวร หากจะฆ่าต้องแหวเอาดวงใจมาขยี้ให้แตก หนุมานจึงควักเอาดวงใจท้าวมหาบาลออกมาขยี้ ท้าวมหาบาลจึงตาย

เมื่อเสร็จศึก พิเภกเชิญหนุมานไปหานางเบญจกาย ส่วนเมืองจักรวาลที่ขาดคนปกครองนั้น พิเภกให้เปาวนาสุรไปครอง จากนั้นหนุมานและพิเภกจึงไปเฝ้าพระรามทูลเรื่องราวทั้งหมด

ต่อมานางมณโฑประสูติโอรสชื่อ ไพนาสुरิวงศ์ ซึ่งเกิดจากทศกัณฐ์ พิเภกนี้ถือว่าเป็นลูกตนก็หลงรัก ส่วนนางเบญจกายได้ประสูติโอรสหน้าเป็นลิง มือและเท้าเป็นยักษ์ ชื่ออสูรผัด

วันหนึ่งหนุมานได้ยกทัพน้อยไปเที่ยวสวน ได้กระโจนปีนป่ายตามวิสัยวานร ทำให้นางกำนัลขบขัน หนุมานรู้สึ้อับอายที่ตนทำตัวไม่เหมาะสม กิดออกบวชกับฤาษีพระทศิไพ วันหนึ่งไพนาสुरิวงศ์ ไปเที่ยวเล่นในสวนกับพี่เลี้ยงชื่อวรณิสูร เมื่อไปถึงพลับพลาที่ทศกัณฐ์เคยประทับ วรณิสูรคิดถึงทศกัณฐ์ก็ร้องไห้ ไพนาสुरิวงศ์สงสัยวรณิสูรเล่าให้ฟังทั้งยังบอกว่าไพนาสुरิวงศ์ไม่ใช่ลูกพิเภก ไพนาสुरิวงศ์ได้กลับมาถาตม นางมณโฑอีก เมื่อรู้ความจริงก็โกรธคิดจะไปหาท้าวจักรวรรดิที่เมืองมลิวัน จึงหลอก

พิเภกว่าจะไปเรียนวิชาที่สำนักพระกาลฤๅษี แต่ที่จริงจะเรียนวิชาผ่านด่านเพลิงน้ำกรด ไปเมืองมลิวัน เมื่อเรียนจบ ก็เดินทางไปเมืองมลิวัน และผ่านด่านทั้งสองไปได้ หลังจาก ที่เล่าเรื่องทั้งหมดให้ท้าวจักรวรรดิฟัง แล้วท้าวจักรวรรดิก็โกรธยกทัพมาลงกา เมื่อถึงลงกา ไพนาสुरิวงส์ ได้บอกว่าพวกตนจะเข้าเมืองก่อน เพื่อไม่ให้พิเภกสงสัย ฝ่ายท้าวจักรวรรดิ เมื่อถึงด่านลงกา ก็ให้วิษณุราชกับนันทการ ไปทูลพิเภกให้ออกมา พิเภกจัดทัพออกไปรบ แต่เพลิงพล้ำถูกท้าวจักรวรรดิแผลงศรเป็นพยานาคตัวใหญ่รัดพิเภกไว้ เมื่อไพนาสुरิวงส์ รู้ว่าพิเภกถูกจับก็มาขอชีวิตพิเภกเพราะได้เลี้ยงคุณมา ท้าวจักรวรรดิยกโทษให้แต่ขอ ทรมานพิเภกก่อน โดยจับใส่ตรู่ขังไว้ จากนั้นได้ตั้งให้ไพนาสुरิวงส์ครองลงกาแทน แล้วตั้งนามใหม่ให้ว่าท้าวทศพิน พร้อมทั้งมอบสรบรรลัษจักรวาลให้ด้วย ฝ่ายอสูรผัดรู้ว่า ตาของตนถูกจำตรู ก็เสียใจไปขอโทษแทนตา กับทศพิน ท้าวจักรวรรดิไม่ยอมปล่อยออกมา นางเบญจกายให้อสูรผัดไปตามหาหนุมนเป็นผู้เป็นพ่อที่ออกบวช แล้วค่อยไปทูลพระราม อสูรผัดหะไปตามกับฤๅษีที่เขามณฑป เมื่อพบหนุมนก็ไม่รู้จัก หนุมนจึงกลับร่างเดิม แล้วแผลงฤทธิ์พร้อมกับหาวเป็นดาวเป็นเดือน อสูรผัดจึงเล่าเรื่องให้ฟัง หนุมนโกรธมาก พาอสูรผัด ไปพบสุครีพที่นครขีดจิน สุครีพให้หนุมนพาอสูรผัดไปพบพระรามก่อน แล้วตนกับท้าวชมพูจะยกพลตามไป

เมื่อพระรามรู้เรื่องจากหนุมนก็ให้ไปเกณฑ์ทัพเมืองขีดจินกับเมืองชมพูมาแล้วให้ เสนาไปเมืองไภยเกษ บอกพระพรตและพระสัตรุตให้มาช่วยรบ โดยให้มาพร้อมกันที่ ศรีอยุธยา ฝ่ายท้าวชมพูได้ให้นิลพัทกุมทัพเมืองชมพู พระรามสั่งให้พระพรตและพระสัตรุต นำทัพทั้งหมดพร้อมกับสุครีพ หนุมน องคต และสิบแปดมงกุฎ ไปตีเมืองลงกาและเมือง มลิวัน พระรามประทานศรพรหมมาสเตอร์และเกราะเพชรแก่พระพรต พระลักษณะประทาน ศรจันทรวาทิตย์กับเกราะแก้วของพระอินทร์ให้ พระสัตรุต แล้วพระพรตกับพระสัตรุตก็ กุมทัพไปถึงเขาคันธกาล นิลพัทขอเอาตัวทอคข้ามมหาสมุทร เพื่อให้ทัพผ่านเข้าลงกา แล้วไปตั้งทัพที่เขามรกต เมื่อตั้งทัพแล้ว พระพรตให้ชมพูพานถือสาส์นไปบอกให้ท้าว ทศพินออกมา ทศพินไม่ยอมกลับคำว่าชมพูพาน ชมพูพานทำร้ายทศพินจนบาดเจ็บ แล้ว กลับมาทูลพระพรต ฝ่ายยามลิวันกับ กันยुเวก โอรสอินทรชิตกับนางสุวรรณกันยุมารู้ว่า ทศพินจะไปรบแล้วจะให้พวกตนไปด้วย ก็กลัวนางสุวรรณกันยุม่าจึงบอกให้หนีไป ถวายตัวกับพระพรต รุ่งขึ้นท้าวทศพินยกทัพไปรบ พระพรตให้อสูรผัดออกรบ ทศพิน

กับวรัณีสูรแพ้อุจจับได้ พระพรตให้นำทั้งสองตระเวนน้ำตระเวนบก แล้วตัดหัวเสียบไว้ที่ประตูเมือง เพื่อไม่ให้ผู้อื่นเอาเยี่ยงอย่าง แล้วให้อสูรผัดไปปล่อยพิเภก เมื่อฆ่าทศพินแล้วพระพรตให้ยกทัพไปตีเมืองมลิวัน พิเภกทูลว่าทางไปเมืองมลิวันเป็นทางทุรกันดาร และยังมีด่านถึงสองด่านคือ ด่านไฟกรดและน้ำกรด หนุมานได้อาสาหักด่าน เมื่อไปถึงด่านแรกคือ ด่านเพลิงกาพหนุมานเห็นยักษ์ชื่อมัฆวาน กำลังกุมพลเก้าโกฏิทำพิธีไฟลูกโหมช่วงโชติร้อนแรง หนุมานเข้าต่อสู้และฆ่ามัฆวานตายไฟจึงดับ ถึงด่านที่สองคือด่านน้ำกรด เห็นยักษ์ชื่อกาลสูรนั่งบริกรรมคาถาเรียกพญานาคมาพันพิษ เป็นคว้นมีน้ำกรดไหลไม่ขาดสาย จึงแปลงกายเป็นครุฑเข้าต่อสู้ และจับกาลสูรขว้างไปยังเขาจักรวาลตายเมื่อหักด่านได้แล้ว พระพรตได้ให้ยกทัพไปตั้งที่เชิงเขามยุราตามคำแนะนำของพิเภก

ฝ่ายท้าวจักรวรรดิรู้ว่าข้าศึกหักด่านมาถึงเมือง ได้ให้จัดทัพเตรียมไว้ พระพรตให้นิลนันทถือสาส์นไปบอกว่หากกลัวตายให้ออกมาตั้งสัดย์ต่อศรพรหมมาศร์ก็จะยกโทษให้ ท้าวจักรวรรดิไม่ยอมกลับให้โอรสชื่อสุริยาภพยกทัพออกมารบ พระพรตให้พระสัตรุตไปรบ พระสัตรุตต้องหอกเมฆพัทธของสุริยาภพสลบลง พิเภกทูลพระพรตว่า ยาแก้ฤทธิ์หอกคือจันทร์แดงกับมูลวัวอุศรราชที่ถ้าเขาอินทกาล แทนหินที่ชั้นพรหมและลูกหินที่เมืองพญานาค พระพรตให้นิลพัทไปเอายา เมื่อรบคยาทาแผลหอก พระสัตรุตก็ฟื้น เมื่อท้าวจักรวรรดิรู้ว่าพระสัตรุตฟื้นขึ้น ก็ให้สุริยาภพออกมารบอีก พระพรตและพระสัตรุตออกรบ สุริยาภพต้องศรตาย ท้าวจักรวรรดิ ให้โอรสอีกคนหนึ่งชื่อบรรลัยจักรไปรบแต่สู้ไม่ได้ เมื่อพลบค่ำจึงขอหย่าศึกแล้วจะไปรบในวัยรุ่งขึ้น เมื่อเข้าเมืองแล้วบรรลัยได้ทูลท้าวจักรวรรดิว่า ศัตรูมีกำลังเข้มแข็งและมีฤทธิ์ไม่ควรประมาท จึงจะไปชูปศรเหราพตที่เนินเขาจักรวาล ท้าวจักรวรรดิเห็นดีด้วย ได้ให้ยักษ์ชื่อกระบิล ยกทัพไปขั้ดตาทัพไว้ก่อน พระพรตให้นิลพัทออกรบ ต่อมาได้ฆ่ากระบิลตาย พร้อมกันนี้พระพรตได้สั่งให้องคตกับอสูรผัดไปทำลายพิธีชูปศรเหราพต ของบรรลัยจักร บรรลัยจักรบอกว่าถึงแม้จะชูปศรไม่สำเร็จก็จะขอออกรบ พระพรตกับพระสัตรุตออกรบกับบรรลัยจักร บรรลัยจักรเอาจักรกรดเมฆสุรขว้างไป เกิดเป็นหมอกควันบังดวงอาทิตย์ แล้วได้แผลงศรเหราพตเป็นจระเข้พันหัวพันพิษรัดกายพระสัตรุตแล้วพาไปฝากไว้กับราหู พิเภกทูลพระพรตว่าเป็นเพราะจักรกรดเมฆสุรของบรรลัยจักร ให้แผลงศรพรหมมาศร์ไป เมื่อฟ้าสว่างแล้วไม่เห็นพระสัตรุต ก็ให้สุครีพ หนุมาน องคต นิลพัท ไปตามชิงตัวกลับมา

เมื่อทั้งสี่ตามไปพบราหู จึงต่อสู้กัน จึงตัวพระศัตร์ตกลับมาได้ ส่วนราหูหนีเข้าเมือง แต่ถูกบรรลัยจักรสั่งให้ตัดหัวเสียบประจาน เพื่อไม่ให้ยักษ์อื่น ๆ เอาเยี่ยงอย่าง รุ่งขึ้นบรรลัยจักรออกรบอีก ต้องสรรพรหมมาسترของพระพรตตาย ท้าวจักรวรรดิเสียใจและแค้นใจมาก ยกทัพออกไปรบเอง รบกันจนพลบค่ำจึงขอหย่าศึก

ฝ่ายนนิชพัทตร์น้องของบรรลัยจักร ซึ่งลาท้าวจักรวรรดิไปบำเพ็ญตบะในป่า เพื่อขอประทานเทพอาวุธจากพระอิศวร พระพรหม และพระนารายณ์ แต่ยังไม่สำเร็จเกิดความร้อนรุ่มจึงคิดว่าคงจะเกิดเหตุก็กลับไปเมืองมลิวัน เมื่อรู้ข่าวพี่ชายก็เสียใจและโกรธแค้น อาสาออกรบ พระพรตให้พระศัตร์ต ออกมารบ ระหว่างรบกันนั้นนนิชพัทตร์ต้องศรตาย ท้าวจักรวรรดิแค้นมาก ยกทัพออกมารบเป็นครั้งที่สอง แต่ไม่แพ้ชนะกัน จนค่ำจึงกลับเข้าเมือง แล้วคิดได้ว่ายังมีเพื่อนชื่อท้าวไวยตาล เจ้าเมืองกุสุราชที่มีศาสตราวุธพิเศษ จึงให้เสนาถือสาสน์ไปเชิญมารบ ท้าวไวยตาลได้มาช่วยท้าวจักรวรรดิรบกับทัพของพระพรตและพระศัตร์ต เมื่อท้าวไวยตาลเพลิงพลาก็คิดว่าศัตรูมีกำลังกล้าแข็ง ควรจะไปทำพิธีบูชากระบองให้เกิดมีฤทธิ์ แล้วจึงขอหย่าศึกกลับเข้าเมือง

ท้าวจักรวรรดิเมื่อรู้ว่า ท้าวไวยตาลจะไปทำพิธีบูชากระบอง ก็ให้เพตราไปขัดตาทัพไว้ก่อน พิเภกทูลพระพรตว่า ทัพที่ยกมาไม่ใช่ไวยตาล เพราะไวยตาลกลับไปบาคาลเพื่อทำพิธีบูชากระบองตาด ให้ชีทางตันตาย ชีทางปลายเป็น พระพรตได้สั่งให้องคตไปรบกับเพตราส่วนนิลพัท ให้ไปทำลายพิธี นิลพัทได้ขอพาอสุรผัดไปด้วย เมื่อนิลพัทและอสุรผัดไปถึงก็หายตัวเข้าไป แล้วนิลพัทเข้าสู่รบกับไวยตาลที่กำลังทำพิธีอยู่ จนเสียพิธี ก็พากันกลับมาคัดกรออยู่ที่ทางเข้าเมือง นิลพัทแปลงเป็นยักษ์นั่งอยู่ข้างทาง แล้วให้อสุรผัดคอยเฝ้าดูอยู่ห่าง ๆ เมื่อไวยตาลยกทัพกลับมาพบเข้า นิลพัทแกล้งทูลว่า ตนเป็นทหารอยู่ลงกา ถูกทารุณจนอยู่ไม่ได้ ต้องลงมาขอพึ่งไวยตาล ไวยตาลเชื่อพาเข้าเมือง ระหว่างทางนิลพัทได้กลายร่างเดิมเข้าต่อสู้กับไวยตาล อสุรผัดเข้าช่วยรบด้วย ได้ฆ่าไวยตาลตาย และแย่งกระบองไปได้ ส่วนองคตก็ฆ่าเพตราตาย ท้าวจักรวรรดิรู้ข่าวก็เสียใจและโกรธแค้น ยกทัพมารบเองเป็นครั้งที่สามกับพระพรต ไม่แพ้ชนะกัน จนค่ำจึงหย่าศึกกลับเข้าเมือง รุ่งขึ้นท้าวจักรวรรดิยกทัพออกมารบกับทัพของพระพรตอีก แล้วต้องสรรพรหมมาسترแต่ยังไม่ตาย เกิดสำนึกผิดขอโทษพระพรตและพระศัตร์ต พร้อมทั้งสั่งเสนายักษ์ชื่อสุพินสัน ให้ไปบอกนางวัชนีสุรว่า เมื่อตายแล้วให้มอบเมืองมลิวันและนางรัตนมาลีบุตรสาวแก่

พระพรต นางวัชนีสูตร ได้ทำตามที่ไวยตาลตั้ง พระพรตให้ญาติของไวยตาลครองเมือง แล้วจึงเสด็จกลับศรีอยุธยา

พระราม ได้ให้รางวัลทุกคนที่ออกรบครั้งนี้ โดยให้หนุมานไปครองกรุงมลิวัน นิลพัทเป็นพระยาอภัยพัชพงศา อสุรผัดเป็นพระยามารนุราชอุปราชลงกา ยามลิวันเป็นพระยาวันยุพัทตร์ ครองกรุงกุสุราช กันยुเวกเป็นพระยากันนุชิต ครองเมืองจักรวาล เปาวนาสุรให้กลับมาเป็นอำมาตย์ใหญ่ของพิเภกและอื่น ๆ แก่พลลิง และพลมาร

ฝ่ายไวยวิกและนางพิรากวน ที่ได้ครองเมืองบาดาลแทนไมยราพ ก็นึกถึงบุญคุณของหนุมานตลอดมา จึงคิดมาเยี่ยมและมาเฝ้าพระรามด้วย ไวยวิกได้ชวนมัจฉานุซึ่งเป็นอุปราชยกทัพมา พลวานรเห็นกองทัพมา ท้าวชมพูที่กำลังยกทัพกลับมา ก็เข้าใจผิดคิดว่าไวยวิกเป็นกบฏ ได้นำทัพเข้าต่อสู้ พระราม ได้ยินเสียงดังกึกก้อง ก็ให้หนุมานไปดู เห็นไวยวิกกับมัจฉานุก็จำได้ จึงเข้าขวางทัพ ไวยวิกและมัจฉานุเล่าเรื่องราวให้ฟัง จากนั้นก็พากันเข้าเมืองไปเฝ้าพระราม พระรามได้ใช้พระขรรค์โมลีตัดหางที่เป็นปลาของมัจฉานุให้ แล้วบอกว่าหากการให้หนุมานไปครองเมืองมลิวันก็จะอยู่ไกล จึงให้มัจฉานุไปครองแทน และให้นางรัตนมาลีไปเป็นนมเหสี ส่วนไวยวิกนั้นให้ไปครองเมืองบาดาลตามเดิม

วันหนึ่งพระรามเกิดอยากเที่ยวป่า ได้ชวนพระลักษมณ์ไปด้วย ส่วนนางสีดาตั้งครภร์จึงอยู่ที่ตำหนัก นางสีดารู้สึกเร่าร้อนได้ชวนนางกำนัลไปอาบน้ำที่ท่าหลวง ฝ่ายยักษ์ตนหนึ่งชื่อนางอดุลเป็นญาติของทศกัณฐ์ อยู่ใต้ดิน รู้ว่าที่เหล่ายักษ์พากันล้มตายก็เพราะนางสีดาเป็นต้นเหตุ ก็คิดแค้นนางสีดาเรื่อยมา และหาวิธีกลั่นแกล้งให้นางสีดาต้องพลัดพรากจากพระราม นางได้ขี้นมาจากใต้ดิน แปลงกายเป็นนางกำนัล มีรูปร่างงามมาหา นางสีดา แล้วนางอดุลก็ถามนางสีดาถึงหน้าตาของทศกัณฐ์ นางสีดาเล่าให้ฟังนาง อดุลบอกว่านี่ก็ไม่ออกควรจะวาดรูปให้ดู นางสีดาได้วาดรูปทศกัณฐ์ให้นางอดุลดู และนางกำนัลอื่น ๆ ก็มาดูกัน ขณะนั้นเป็นเวลาที่พระรามพระลักษมณ์กลับจากป่า นางอดุลรีบหายตัวเข้าไปสิงในรูป นางสีดารู้ว่าพระรามกลับมาก็รีบลบรูปแต่ลบไม่ออก จึงนำไปซ่อนไว้ใต้ที่นอนของพระราม เมื่อพระรามจะนอนก็ให้ร้อนรุ่มและเกิดอารมณ์หงุดหงิดกับนางสนมกำนัล นางสีดาได้ให้นางข้าหลวงไปบอกพระลักษมณ์ พระรามเล่าความรู้สึกให้ฟัง พระลักษมณ์ค้นห้องดูพบรูปทศกัณฐ์ แล้วนำไปให้พระรามดู นางสีดาคิดว่าถ้าอยู่เฉยนางกำนัลทั้งหลายจะเดือดร้อน จึงพูดความจริงแก่พระราม พระรามโกรธหาว่านาง

สิดาแพศยา ให้นำไปฆ่าเสีย พระลักษมณ์ได้ลอบพานางออกไปจากเมืองในตอนค่ำ และ พระลักษมณ์กลัวพระรามรู้ก็ใช้พระขรรค์ฆ่านาง แต่นางสิดาไม่ตาย พระลักษมณ์จึงให้นำ สิดาหนีไป ส่วนตนจะกลับเข้าเมืองก่อนเวลาเช้า

ฝ่ายพระอินทร์ทราบเรื่องราวทั้งหมด จึงคิดช่วยทั้งนางสิดาและพระลักษมณ์ โดย บันดาลให้มีเนื้อทรายนอนตายอยู่ระหว่างทางที่พระลักษมณ์จะผ่านกลับเมือง พระลักษมณ์ได้ คักดวงใจเนื้อทรายไปถวายพระราม ส่วนนางสิดาได้เดินทางมาพบกับพระอินทร์ที่ แปลงเป็นควายมาคอยนางสิดา เห็นนางสิดาเดินร้องไห้มา จึงถามเหตุ นางสิดาเล่าให้ฟัง แล้วขอให้ควายแปลงพาไปหาฤๅษีเพื่อขอพึ่ง ควายแปลงได้พานางไปพบกับฤๅษีชื่อ วัชรมฤค ฤๅษีได้รับเลี้ยงนางไว้ โดยเนรมิตกุฎีให้หลังหนึ่ง จนนางสิดาคลอดโอรสวันหนึ่ง นางทิ้งไว้ในเปล แล้วนำไปฝากฤๅษีให้ช่วยดูแล เพื่อจะไปสร่งน้ำ แต่พอไปเห็นลิงแม่ลูก เข้าจึงได้คิดถึงโอรสและกลับไปอุ้มโอรสโดยไม่บอกฤๅษี ฤๅษีลืมนางไม่เห็นโอรสของ นางสิดา ก็จะทำพิธีไฟชุบโอรสให้ใหม่ โดยวาดรูปกุมารในกระดานเพื่อทำพิธี แต่พอ พระฤๅษีเห็นนางสิดาพาโอรสกลับมา ก็จะลบรูปกุมารในกระดานเสีย นางสิดาจึงขอให้ ชุบกุมารขึ้น เพื่อเป็นเพื่อนเล่นของโอรส เมื่อชุบได้แล้ว ฤๅษีได้ตั้งชื่อพระโอรสว่า มงกุฎ ส่วนโอรสที่ชุบขึ้นให้ชื่อว่า ลบ ทั้งสองเรียนวิชากับฤๅษีจนจบ และฤๅษีได้เอาไม้ไผ่อ่อน มาเหลาเป็นคันศรและลูกศร ให้อังคัลละสามเล่ม แล้วให้ฝึกหัดยิงจนเกิดความชำนาญ ต่อมา ฤๅษีคิดจะตั้งพิธีชุบศรให้ วันหนึ่งพระมงกุฎกับพระลบ ลาฤๅษีและพระมารดา ไปเที่ยวป่า แล้วชวนกันประลองศรเกิดเสียงสนั่นไปทั่ว พระรามได้ยิน รู้ว่าคงจะมีผู้มีบุญมาทดลอง ฤทธิ์ และโหรประจำราชสำนักได้ทูลให้ปล่อยม้าอุปการไปเสี่ยงทาย พร้อมกับให้หนุมาน ตามสะกดรอยไป หากใครจับไปขี้อย่อมแปลว่าคิดคบฏินให้จับตัวมาถวาย พระรามเห็นด้วย จึงให้ไปเชิญพระพรตและพระสัตรรุตมา แล้วให้ตามม้าอุปการไปด้วย ฝ่ายนางสิดาตั้งแต่ พระมงกุฎและพระลบ ขอไปเที่ยวป่า แล้วไปประลองศรก็ร้อนรุ่มใจ คิดว่าอาจมีกษัตริย์ ผู้มีฤทธิ์เกิดความริษยามาจับตัวไปได้ ก็ห้ามไม่ให้ทั้งสองไปเที่ยวป่าอีก แต่โอรสทั้งสอง ไม่เชื่อ ลาไปป่าอีก ขณะที่กำลังเที่ยวป่าอยู่ พระมงกุฎเห็นม้าอุปการหน้าดำตัวขาวตลอดหาง เท้ามีสีแดง ก็บอกพระลบว่าเป็นม้าประหลาด ให้ช่วยกันจับ จับได้แล้วก็พบราชสาส์น แขนงค่อม้า เมื่ออ่านแล้วก็รู้ว่าเป็นราชสาส์นของพระรามที่ปล่อยม้ามา หากใครพบให้ มาบูชาม้าอุปการ แต่หากใครนำม้าไปขี้อาจถูกฆ่าตาย ทั้งสองพระกุมาร ก็ขึ้นขี่ม้าอุปการ

หนุมานซึ่งสะกดรอยตามมาเห็นคิดว่า สองกุมารน่าจะเป็นลูกกษัตริย์เมืองใดเมืองหนึ่ง ได้แผลงฤทธิ์เข้าจับ สองพระกุมารแต่ถูกพระมวงกุฎีด้วยศรสิ้นสติ แล้วสองกุมารก็ขี้มัว เล่นต่อไป

เมื่อหนุมานพื้ก็คิดอุบายโดยแปลงเป็นลิงป่าเข้าไปตีสนิท พอได้โอกาสจะเข้าจับ ก็ถูกตีด้วยศรล้มลง แล้วสองกุมารเอาเถาวัลย์มัดหนุมานใช้ขังไม้สักหน้าเขียนเป็นคำสาปไว้ หนุมานแก้ไม่หลุดเดินกลับไปหาทัพพระพรตและพระสัตรรุต เล่าเรื่องให้ฟัง พระพรตใช้พระขรรค์ตัดเถาวัลย์ก็ไม่ขาด เมื่อเห็นคำสาปบนหน้าผาก ก็รู้ว่าแก้ไม่ได้ จึงพากันกลับไปเฝ้าพระราม พระรามแค้นให้เถาวัลย์จึงหลุดออก หนุมานเล่าให้ฟัง พระรามโกรธมาก ให้หนุมานไปทูลพระพรตและพระสัตรรุต ให้ไปจับตัวกุมารทั้งสองมาลงโทษให้ได้

เมื่อทัพของพระพรตและพระสัตรรุต พร้อมด้วยหนุมานไปพบกับพระมวงกุฎีและพระลบ ก็เกิดการโต้เถียงและรบพระมวงกุฎีต้องสรพระพรตสลบไป ส่วนพระลบหนีไปได้

พอพระรามเห็นพระมวงกุฎีและได้รู้เรื่องราวทั้งหมดก็โกรธมาก ให้มัดพระมวงกุฎีพาไปประจานทั่วเมือง แล้วเอาขึ้นหาหยั่งไว้สามวันให้ประหาร ฝ่ายพระลบหนีไปบอกพระฤๅษีกับนางสีดา พระลบจึงขออาสาไปชิงตัวพระมวงกุฎีกลับมาแต่นางสีดาห้ามไว้ แต่พระลบไม่ยอม นางสีดาจึงถอดแหวนให้ โดยให้หาโอกาสให้แหวนนี้แก่พระมวงกุฎี

เมื่อพระลบตามมาถึงศรีอยุธยา ได้พักอยู่ใต้ต้นไทรใกล้ประตูเมือง และไหว้ เทวดาและเสื่อเมืองทรงเมืองให้ช่วยบังไม่ให้ใครเห็น และขอให้พบพระมวงกุฎีโดยเร็ว พระอินทร์ได้ให้นางรัมภาแปลงกายเป็นนางกำนัลเข้ามาถามพระลบ พระลบเล่าให้ฟังว่าจะมาดูกุมารที่ถูกจับ แต่ประตูปิดจึงไม่ได้เห็น นางจึงบอกว่าพระลบมีหน้าเหมือนคนที่ถูกจับ หากใครเห็นเข้าจะเข้าใจผิดได้ แล้วก็บอกว่าตนจะไปตักน้ำให้นักโทษ พระลบอาสาตักน้ำแล้วแอบใส่แหวนไว้ในหม้อ พร้อมกับอธิษฐานว่า ขอให้แหวนไปสวมที่นิ้วพระมวงกุฎี และให้พันโทษกลับมาหาพระลบ นางรัมภาที่แปลงกายเป็นนางกำนัลนำหม้อน้ำไปถึงที่พระมวงกุฎีถูกจองจำ อ้อนวอนแก่เพชฌฆาตว่าจะนำน้ำมาให้นักโทษ เมื่อได้รับอนุญาตก็นำน้ำไปให้ แหวนก็เลื่อนมาสวมที่นิ้วนางขวา พระมวงกุฎีหลุดจากการถูกมัด จากนั้นพระมวงกุฎีหนีไปตามทางที่นางบอกจนไปพบกับพระลบ

ฝ่ายพระรามรู้ว่านักโทษหนีไปก็โกรธ ให้จับเพชฌฆาตทั้งสี่ขัง แล้วยกทัพไปตามจับสองกุมาร พระองค์พบว่าหน้าตาเหมือนกัน ขณะรบกันสรทั้งสองฝ่ายไม่ทำลาย

ซึ่งกันและกัน พระรามจึงอธิษฐานว่าหากกุมารนั้นเป็นเชื้อกษัตริย์ อย่านำให้ศรนี้มาได้และให้กลายเป็นอาหาร เมื่อแผลงไปก็กลายเป็นอาหาร พระรามสงสัยจึงถามสองกุมาร พระมงกุฎได้บอกว่าเป็นลูกนางสีดา แต่ไม่รู้ว่าบิดาเป็นใคร ได้อาศัยอยู่กับฤๅษีวัชหมฤค พระรามสงสัยเรื่องฆ่านางสีดาพระลักษมณ์ทูลความจริง พระรามสำนึกผิดเข้ามาหาพระมงกุฎกับพระลบขอให้อภัยโทษให้ พระมงกุฎและพระลบขอโทษที่ต่อสู้ด้วยแล้วจึงมีอวิ้งหนีไป พระราม พระลักษมณ์ พระพรตและพระสัตรุต ได้พากันตามสองกุมารไป พระมงกุฎได้กลับไปเล่าเรื่องให้นางสีดาฟัง และบอกว่าทั้งหมดได้ตามมาถึงหน้าอาศรมนี้แล้ว นางสีดาไม่ยอมออกไป แต่นิมิตฤๅษีไปเจรจากับพระราม เมื่อรู้เรื่องราวฤๅษีคิดสังสารพระรามก็กลับมาใกล้เกลี่ยจนนางสีดาใจอ่อน ให้พระฤๅษีพาพระรามมาพบ แต่อย่างไรก็ตามนางสีดาก็ไม่ยอมกลับไปศรีอยุธยา พระรามจึงขอพระมงกุฎและพระลบไปอยู่ด้วยเพื่อนางสีดาคิดถึงลูกจะได้ตามไป นางสีดายอมให้เอาโอรสไป แล้วพาพระมงกุฎและพระลบมาไหว้พระราม ฤๅษีเห็นว่านางสีดายอมให้โอรสไป แต่ตัวนางไม่ยอมไป เมื่อด้วยพระรามก็รับปากว่าจะดูแลให้

ฝ่ายพระรามเมื่อเข้าไปอยู่ในศรีอยุธยาพร้อมกับโอรส ก็มีความคิดถึงนางสีดาเป็นอย่างมาก ได้ให้พระมงกุฎและพระลบไปอ้อนวอนนางสีดาให้กลับคืนศรีอยุธยา เมื่อพบแต่นางสีดาไม่ยอมกลับพร้อมกับบอกโอรสว่า ตนนั้นถูกพระรามตราหน้าว่าเป็นคนชั่ว ประชาชนรู้ทั่วเมือง พระรามได้คิดอุบายลวงนางสีดาให้กลับมา โดยให้หนุมานเนรมิตพระเมรุพร้อมโกศแก้วบรรจุศพ แล้วให้หนุมานไปทูลนางสีดา นางสีดาหลงเชื่อว่าพระรามสิ้นพระชนม์ก็เสียใจไปลาฤๅษีเข้าศรีอยุธยา หนุมานเชิญเสด็จประทับบนฝ่ามือเหาะเข้าเมือง นางสีดาตรงไปกราบโกศแก้วแล้วร้องไห้จนสลบ พระรามแอบดูอยู่เข้าไปอุ้มนางไว้ เมื่อนางสีดาฟื้นก็รู้ว่าถูกลวง จึงตั้งสัตย์อธิษฐานขอให้แม่พระธรณีเปิดช่องให้หนีทุกข์ไปยังเมืองพญานาค เมื่อแผ่นดินแยกออกนางจึงกระโจนลงไป แผ่นดินก็ปิดตามเดิม พระรามเสียใจมากให้หนุมานไปตาม หนุมานกลับมาบอกว่านางสีดาไปอยู่เมืองบาดาล แคว้นท้าววิรุณนาคราช อย่างสมพระเกียรติ พระรามไม่ทราบจะทำอย่างไร จึงแผลงศรไปหาพิเภก พิเภกเหาะมาเฝ้าแล้วทูลว่า พระรามกำลังมีเคราะห์ ควรไปเดินป่าครบหนึ่งปีก็จะสิ้นเคราะห์ และนางสีดาก็จะกลับมา พระรามได้ฝากราชกิจแก่พระพรตและพระสัตรุต แล้วออกเดินป่าพร้อมพระลักษมณ์และหนุมาน

ฝ่ายยักษ์ชื่อกุเวรเป็นเจ้าเมืองกาลวรุณ มีมเหสีชื่อเกศินี มีโอรสชื่อตรีปิกกัน ซึ่งมีนิสัยหยาบช้ำ ชอบบุกรุกทำให้เกิดความเดือดร้อนไปทั่ว วันหนึ่งได้ออกไปเที่ยวป่า พบกับพระราม พระลักษมณ์และหนุมาน ได้ให้บริวารเข้าล้อมจับจนเกิดต่อสู้กัน และตรีปิกกันต้องสรพระลักษมณ์ตาย ท้าวกุเวรรู้ว่าก็โกรธมากยกทัพออกไปรบ แต่ต้องสรพระรามตาย ให้มาอยู่ถ้ำสุรगานต์ ออกมาจากถ้ำพบพระรามพระลักษมณ์และหนุมาน ก็คิดจะจับกินหนุมาน เข้าต่อสู้ กุมภักข์นุราชถามว่าสองคนนั้นเป็นใคร เมื่อรู้ว่าเป็นพระรามก็ตกใจมาก ขอโทษหนุมาน หนุมานพาไปพบพระราม พระรามประทานอภัยให้พ้นคำสาป

ฝ่ายสุคริพรู้เรื่องราวของพระรามกับนางสีดา และรู้ว่าพระรามออกเดินป่าจึงพาองคตตามไปพบพระรามที่ในป่า นิลพัทและมัจฉานุ ขอติดตามไปด้วย

ฝ่ายยักษ์ชื่อวายุภักข์ เจ้าเมืองวิเชียรที่เนินเขาจักรวาล พาไพร่พลผ่านมาที่ป่าซึ่งพระรามประทับแรมอยู่ เห็นพระราม พระลักษมณ์ อยู่ท่ามกลางขุนกระบี่ก็อยากกิน จึงโฉบลงมาจับตัวทั้งสองพระองค์ขึ้นไป สุคริพและหนุมานตามไปชิงตัวคืน แล้ววายุภักข์ถูกนิลพัทกับองคตตัดหัวขาด

จากนั้นพระรามได้เดินป่าต่อไป จนถึงบริเวณอาณาเขต เมืองสิงขร ซึ่งที่นั่นเป็นสวนของยักษ์ชื่อท้าวอุณาราช และมีนันทกาลเฝ้ารักษา เมื่อนันทกาลเห็นพระรามพระลักษมณ์และเหล่าลิง ก็ให้ทหารจับตัวไปถวายท้าวอุณาราช รวมทั้งจับกินพลลิงเสีย แต่กลับสู้พลลิงไม่ได้ จึงไปทูลท้าวอุณาราช ท้าวอุณาราชก็จัดทัพออกมารบ นิลพัท อสุรผัด และมัจฉานุ อาสาออกรบ แต่ไม่สามารถเอาชนะได้ พระรามแผลงศรต้องอกท้าวอุณาราช แต่ท้าวอุณาราชไม่ตายได้หนีไปซ่อนที่สระน้ำกลางสวน ฝ่ายฤๅษีโคดมรู้ด้วยญาณว่า ท้าวอุณาราชถูกพระรามแผลงศรแต่ไม่ตาย รีบมาทูลพระรามว่า เดิมท้าวอุณาราชเป็นข้ารับใช้พระอิศวร ต่อมาเกียจคร้านไม่เข้าเฝ้า จึงถูกสาปมาเป็นยักษ์และไม่มีอาวุธใดฆ่าได้ ต้องให้พระรามถอนต้นกกเป็นศรแผลงไปปักอกตริ่งไว้กับหิน ให้ได้รับความทรมานแสนโกลีปี พระรามจึงถอนต้นกกแผลงไปปักอกติดอยู่กับหิน แล้วสาปให้เกิดไก่อแก้วกับนันทรี โดยให้นันทรีถือก้อนเหล็กคอยเฝ้าไว้ หากต้นกกเลื่อนหลุด ให้ไก่อแก้วขัน และให้นันทรีเอาหมอนเหล็กตอกลงไป จนกว่าจะครบแสน โกลีปี หลังจากที่ปราบอุณาราชแล้วก็ครบหนึ่งพันปีพอดี พระรามได้เสด็จกลับศรีอยุธยา แล้วปูนบำเหน็จแก่ไพร่พล

ฝ่ายพระอินทร์ได้เฝ้าพระอิศวร ทูลขอให้ช่วยไกล่เกลี่ยระหว่างพระรามและนางสีดา พระอิศวรได้ให้จิตตราชนำรถแก้วแทรกแผ่นดินลงไปรับนางสีดามาเฝ้า เมื่อพระอิศวรฟังเรื่องราวจากนางสีดาแล้ว ก็ให้จิตตบุทหน้าพิชัยรถลงไปรับพระรามมาเฝ้า แล้วตำหนิพระรามว่าก่อนที่พระรามจะอวดารลงไปนั้น พระองค์ได้ให้พรไว้ว่าหากใครรักนางสีดา ก็จะเข้าใกล้ไม่ได้เพราะจะรุ่มร้อนเหมือนอยู่กลางไฟและไม่ให้เกิดอันตรายใด ๆ แก่นางสีดา ซึ่งพระรามไม่ควรหว่าดระแวงในตัวนางสีดา พระรามยอมรับผิดต่อหน้าพระอิศวรและเหล่าเทวดา นางสีดาก็ยอมคืนดีด้วย พระอิศวรจึงจัดให้มีพิธีอภิเษกระหว่างพระรามและนางสีดาขึ้นอีกครั้งที่วิมานเขาไกรลาส

ยักษ์ตนหนึ่งชื่อท้าวคนธรรพ์ ครองกรุงคิสศรีสิน มีเหสีชื่อนันทา โอรสชื่อวิรุณพัท มีนิสัยหยาบช้า วันหนึ่งท้าวคนธรรพ์พาวิรุณพัทไปเที่ยวป่าฆ่าสัตว์ต่าง ๆ และยังทำลายอาศรมฤๅษี จนเดือดร้อนไปทั่ว จนมาถึงเขตเมืองโกยเกษ ให้เสนาซื้อ นนทการนำสาสน์ไปให้ท้าวโกยเกษว่าให้มามอบเมืองแก่ตน แต่ขณะนั้นพระพรตกับพระสัตรุตไม่อยู่ ท้าวโกยเกษจึงให้จัดทัพป้องกันเมืองให้เข้มแข็ง แล้วให้เสนาถือสาสน์ไปทูลพระราม ฝ่ายท้าวคนธรรพ์ ยกทัพเข้าตีท้าวโกยเกษจนท้าวโกยเกษหนีออกจากเมืองไป บรรดาเสนาของกรุงโกยเกษได้คิดอุบายหานางกำนัลรูปร่างหน้าตาดี ไปบำเรอท้าวคนธรรพ์ เพื่อถ่วงเวลารอพระพรตและพระสัตรุต

เมื่อพระรามรู้ข่าวก็โกรธ สั่งให้พระมงกุฎและพระลบยกทัพไปรบ แล้วให้หนุมาณไปเกณฑ์ไพร่พลของเมืองชิดจินและเมืองชมพูมาด้วย เมื่อทัพมาถึงเมืองโกยเกษ พระพรตให้ขามพูวราชถือสาสน์ไปให้ท้าวคนธรรพ์ให้ออกมาเฝ้า ท้าวคนธรรพ์ไม่ยอม ยกทัพออกมารบพร้อมกับวิรุณพัท โอรส วิรุณพัทต้องศรของพระลบตาย ส่วนท้าวคนธรรพ์ต้องศรของพระมงกุฎตาย

ฝ่ายพระพรตนั้น เมื่อเสร็จศึกก็คิดถึงเหล่านางสนมกำนัลที่ต้องตกเป็นของยักษ์ และคิดถึงท้าวโกยเกษที่หนีไป ไม่รู้ว่าอยู่ที่ใด จึงยกทัพออกติดตาม ฝ่ายท้าวโกยเกษได้หนีไปอาศัยอยู่กับฤๅษีโควินท์ ได้ยินเสียงกองทัพยกมา คิดว่ายักษ์ตามมาฆ่าก็ตกใจ แต่เมื่อเห็นว่าเป็นพระพรตกับพระสัตรุต และได้ฟังเรื่องราวต่าง ๆ ก็ดีใจ แล้วพระพรตกับพระสัตรุตได้เชิญท้าวโกยเกษเข้าเมือง ส่วนพระมงกุฎและพระลบก็ลากลับศรีอยุธยา

เรื่องไกรทอง

เรื่องไกรทองบทพระราชนิพนธ์ของ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (บุษบา ประภาสพงศ์, 2540ก, หน้า 4) นั้น มีเนื้อเรื่องย่ออยู่ว่าหลังจากที่ไกรทองปราบ ชาลวัน และช่วยนางตะเกาทองได้ ท่านเศรษฐีเมืองพิจิตรจึงมอบรางวัลให้ไกรทองตาม สัญญาพร้อมกับยกลูกสาว อีกคนหนึ่งคือตะเกาแก้วให้เป็นภรรยาของไกรทองด้วย ดังนั้น ไกรทองจึงได้สองพี่น้องเป็นภรรยาพร้อมกับสมบัติอีกส่วนหนึ่งจากท่านเจ้าเมือง

ขณะที่ไกรทองอยู่กินกับนางตะเกาทองและนางตะเกาแก้วนั้น ไกรทองนึกถึง นางวิมาลาที่อยู่ในถ้ำแก้วคิดจะลงไปหานางวิมาลาจึงได้ออกอุบายบอกนางตะเกาทอง และนางตะเกาแก้วว่าจะเดินทางไปหาอาจารย์เพื่อจะปรึกษาเรื่องที่จะทำการบวชเรียน ทั้ง สองนางก็ยอมให้ไกรทองออกเดินทางไป

ฝ่ายไกรทองเมื่อเดินทางออกมาจากบ้านแล้วก็ได้จุดเทียนระเบิดน้ำให้เป็นทางเดิน ไปยังถ้ำแก้วที่นางวิมาลาอาศัยอยู่และได้อยู่กินกับนางวิมาลาเป็นเวลานาน จนวันหนึ่ง ไกรทองคิดที่จะเดินทางกลับ จึงได้ชวนนางวิมาลาเดินทางขึ้นไปด้วยแต่นางวิมาลาไม่ยอม ไกรทองจึงใช้เวทมนตร์คาถาทำให้นางใจอ่อนและยอมติดตามไปด้วย โดยไกรทองให้ แหวนวิเศษและผ้ายันต์แก่นางเพื่อ ไมให้นางวิมาลาคลายร่างกลับคืนเป็นจระเข้ขณะอยู่ บนบกและได้พานางวิมาลามายู่ที่ศาลาริมทำนน้ำ

ฝ่ายตายายคนสวนเดินเก็บดอกไม้อยู่นวล่วงมาถึงศาลาริมทำนน้ำได้ยินเสียงผู้หญิง ผู้ชายคุยกันในห้องอยู่จึงได้แอบดูจึงรู้ว่าไกรทองได้พานางวิมาลามาชอนไว้ที่ศาลาจึงไป บอกนางตะเกาทองและนางตะเกาแก้ว ทั้งสองนางจึงได้มาที่ศาลาเพื่อจะดูว่าเป็นเรื่องจริง อย่างที่ตาและยายมาเล่าให้ฟังหรือไม่ เมื่อมาถึงศาลาทั้งสองนางก็ได้ให้บ่าวไพร่ฟังประตู่ เข้าไปพบไกรทองอยู่กับนางวิมาลา ด้วยความโกรธแค้นทั้งสองนางจึงได้ใช้ให้บ่าวไพร่ คำว่าและเข้าตบตีนางวิมาลาจนนางวิมาลาทนไม่ไหวจึงถอดแหวนที่ไกรทองให้มาและ เลิกผ้ายันต์ออก กลายเป็นจระเข้เพื่อหนีนางตะเกาทองตะเกาแก้ว

ทั้งสองนางเห็นนางวิมาลากลายเป็นจระเข้จึงได้หนีกลับไป ไกรทองจึงบอกให้ นางวิมาลากลับไปยังถ้ำแก้วได้บาดาลก่อนแล้วจะตามลงไปหานางภายหลัง นางวิมาลา

ก็ได้ลาไกรทองกลับมายังถ้ำแก้วเมื่อเข้าสู่ถ้ำแก้วนางก็กลายเป็นมนุษย์และเสวราโศกเสียใจเป็นอย่างมาก

เรื่องคาวี

เรื่องคาวี บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (นุชบา ประภาสพงศ์, 2540ข, หน้า 2) มีเนื้อเรื่องย่อว่า หลังจากที่ยายเฒ่าที่ศประสาทพานางจันท์สุดา ไปถวายท้าวสันนุราช แล้วท้าวสันนุราชก็ท้าวพาราสิอย่างใด นางก็ไม่ปลงใจด้วย นางบริภาษว่าท้าวสันนุราชทั้งแก่ชราและหน้าตาน่าเกลียดน่าชัง ท้าวสันนุราชจึงให้หมอบำเภบแต่ก็ไม่ได้ผล ในที่สุดจึงใช้วิธีป่าวร้องหาคนดีมีวิชามาช่วยชุบพระองค์ให้กลับเป็นหนุ่ม เพื่อเอาชนะใจนางจันท์สุดาให้ได้ ฝ่ายหลวิชัยเห็นคอกบัวของคาวีเหี่ยวแห้งไปก็ตกใจคิดว่าคาวีต้องมีภัยอันตรายใหญ่หลวง จึงรีบออกติดตามหา และมาพบคาวีนอนสิ้นชีวิตอยู่ หลวิชัยเห็นพระขรรค์ประจำตัวของคาวีอยู่ในกองไฟ ถูกไฟเผาไหม้จนหมองคล้ำ จึงนำพระขรรค์ไปขัดให้หายหมอง คาวีก็ฟื้นคืนชีวิต เมื่อทบทวนเรื่องราวทั้งหมดแล้ว ก็แน่ใจว่ายายเฒ่าที่ศประสาทเป็นตัวการลักนางจันท์สุดาไป ทั้งสองจึงออกตามนางไปเมืองพัททวิสัย

เมื่อมาถึงเมืองพัททวิสัย หลวิชัยปลอมตัวเป็นฤๅษี แล้วย่อกายคาวีให้เล็กเท่าตุ๊กตา เอาใส่ย่ามไป พอได้ยินเสนาป่าวประกาศหาคนดีมีวิชาชุบคนชราให้กลับเป็นหนุ่ม เพื่อเอาชนะใจนางงาม ก็รับอาสา เสนาจึงพาหลวิชัยเข้าเฝ้าท้าวสันนุราช หลวิชัยประสงค์จะกำจัดท้าวสันนุราช จึงอาสาว่าตนสามารถชุบร่างให้คนเฒ่าชรากลับเป็นหนุ่มรูปงามได้ แต่ผู้ชุบตัวต้องนั่งอยู่ที่ปากหลุมไฟ ท้าวสันนุราชก็ยอมเข้าพิธี แต่พอก่อไฟกองใหญ่ขึ้นในหลุมแล้ว ท้าวสันนุราชร้อนจนทนไม่ได้ต้องขอให้เลิก หลวิชัยจึงสร้างหีบรูปเนรมิตของคาวีให้ดู ท้าวสันนุราชก็เกิดความอยากชุบตัวขึ้นมาอีก เมื่อได้โอกาส หลวิชัยก็ผลักท้าวสันนุราชตกลงไปในหลุมไฟ แล้วให้คาวีแสดงตัวเป็นท้าวสันนุราชที่ชุบตัวเป็นหนุ่มได้ พวกเขาอำมาตย์ไม่สงสัยเพราะไม่รู้จักคาวีมาก่อน ส่วนนางคันธมาลีก็ตื่นเต้นและหลงใหลรูปโฉมของท้าวสันนุราชปลอม มีแต่ยายเฒ่าที่ศประสาทคนเดียวที่จำคาวีได้ คาวีหาโอกาสเข้าไปพบนางจันท์สุดาเพื่อบอกความจริง นางจันท์สุดาก็ยินดี ฝ่ายนาง

คันธมาลีคิดว่านางจันท์สุดาอินยอมปลงใจกับพระสวามีของนางที่ชูปตัว ใหม่ก็หึงหวง ค่ำทอกระทบกระเทียบนางจันท์สุดา จนเกิดวิวาทกันขึ้น หลวิชัยอาสาจะชูปนางคันธมาลี ให้กลับเป็นสาวเท่าเทียมกัน นางคันธมาลีจึงยอมเข้าพิธีชูปตัวบ้าง แต่นางถูกไฟร้อนจน ทนไม่ไหวต้องล้มเลิกพิธี คาวีจึงแสวงทำเป็น โกรธที่นางไม่ชูปตัวและกล่าวตัดขาดไม่ ยอมไปมาหาสู่กับนางอีก

หลวิชัยเห็นว่าเรื่องราวเป็นไปด้วยดีแล้วก็ลำน้องกลับไปบ้านเมือง ฝ่ายยายเฒ่า ทัศนประสาทคิดว่าคาวีคงแก่แค้นตน จึงทูลให้นางคันธมาลีทราบทั่วว่าตัวสนุราชองค์ใหม่ นี้คือคาวี สวามีของนางจันท์สุดาปลอมตัวมา นางคันธมาลีจึงให้ยายเฒ่าถือหนังสือลับ ไปถึงไวทนต์ผู้เป็นหลาน ให้ยกทัพมาล้อมจับคาวีในวัง แต่ไวทนต์พ่ายแพ้ถูกคาวีจับได้ คาวีจึงสั่งประหารชีวิตนางคันธมาลี ไวยทนต์ และยายเฒ่าทัศนประสาท จากนั้นคาวีก็ครอง เมืองพัทรวัดย์กับนางจันท์สุดาสืบไป

เรื่องมณีพิชัย

เรื่องมณีพิชัย บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (บุษบา ประภาสพงศ์, 2540ค, หน้า 9) ซึ่งมีเนื้อเรื่องย่อ ตั้งแต่ นางจันทระมารดาของ พระมณีพิชัยถูกกักจนถึงสิ้นพระชนม์ พระมณีพิชัยก็ได้ไปวประภาสหาหมอผีมือดีมา รักษาโดยจะทรงทำตาม ที่ขอทุกอย่างถ้าพระมารดาของพระองค์ฟื้นคืนชีพ เมื่อพราหมณ์ ยอพระกลืนทราบข่าวก็ได้รับอาสารักษาแก่พิษณุให้พระนางจันทระจนฟื้นขึ้นมาได้ ดังนั้นเจ้าพราหมณ์ยอพระกลืนจึงได้ทูลขอพระมณีพิชัยไปเป็นทาส ด้วยเหตุนี้พระมณี พิชัยจึงต้องออกเดินทางไปกับเจ้าพราหมณ์ยอพระกลืนจนมาถึงศาลาที่กลางป่า พราหมณ์ยอพระกลืนคิดที่จะลวงใจพระมณีพิชัยว่ายังชื่อสัตย์ต่อนางหรือไม่จึงแปลงกาย เป็นน้องสาวของพราหมณ์เข้ามาช่วยวนพระมณีพิชัย โดยอุบายบอกพระมณีพิชัยว่าจะเข้า ไปในป่าสักพักแล้วจะให้น้องสาวมาอยู่เป็นเพื่อน เมื่อเจ้าพราหมณ์ยอพระกลืนเข้าไปในป่า แล้วก็เข้าไปซ่อนในพุ่มไม้แล้วแปลงกายเป็นน้องสาวของพราหมณ์เข้าไปในศาลา หาพระมณีพิชัย เมื่อพระมณีพิชัยเห็นหน้าน้องสาวของพราหมณ์ตอนแรกก็คิดว่าเป็น นางยอพระกลืน แต่พอนึกได้ถึงคำพูดของพราหมณ์ก่อนที่จะเข้าป่าไปจึงทราบว่านาง

คนนี้เป็นน้องสาวของพราหมณ์ นางขอพระกลืนแปลงก็ช่วยวนพระมณีพิชัยแล้ว
แกล้งกล่าวหาว่าพระมณีพิชัยลวนลาม นางจะไปฟ้องเจ้าพราหมณ์พี่ชายของตนแล้ว
ออกเดินจากศาลาไปแปลงกายเป็นพราหมณ์ขอพระกลืนตามเดิมเข้ามาหาพระมณีพิชัย
ซักถามว่าเป็นเรื่องจริงหรือไม่ที่น้องสาวไปฟ้อง พระมณีพิชัยก็ได้ปฏิเสธ เจ้าพราหมณ์
ขอพระกลืนก็เชื่อในคำของพระมณีพิชัยไม่เอาความพระมณีพิชัย

เรื่องสังข์ทอง

เรื่องสังข์ทอง บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
(บุษบา ประภาสพงศ์, 2540ง, หน้า 2) ซึ่งมีเนื้อเรื่องย่อว่า กาลก่อนมีเมืองหนึ่งชื่อว่าเมือง
ยศวิมลซึ่งมีท้าวศวิมลเป็นผู้ปกครองเมือง โดยมีนางจันทร์เทวีเป็นพระมเหสีและมีสนม
เอกชื่อว่านางจันทาเทวี ทั้งสามพระองค์ปกครองบ้านเมืองมาช้านาน ไม่มีพระราชโอรส
และพระราชธิดา ทั้งสามพระองค์จึงได้ทำพิธีบวงสรวงและรักษาศีลห้าเพื่อขอบุตร และ
ท้าวศวิมลประกาศแก่พระมเหสีและนางสนมว่าถ้าใครมีโอรสก็จะมอบพระราชสมบัติ
ให้ครอบครอง

หลังจากที่ได้ทำพิธีไม่นานนางจันทร์เทวีพระมเหสีก็ทรงพระครรภ์ เป็นเทวบุตร
ลงจุติมาเป็นพระโอรสของนาง เมื่อถึงเวลาประสูติพระนางจันทร์เทวีประสูติพระโอรส
ออกมาเป็นหอยสังข์ นางจันทาเทวีจึงคิดกลอุบายโดยการให้สินบน โหรหลวง เพื่อให้
โหรหลวงทำนายว่า พระโอรสที่เกิดมาเป็นหอยสังข์นี้จะทำให้บ้านเมืองเกิดความหายนะ
และเป็นกาลกนิศต่อบ้านเมือง ให้ขับไล่ออกจากบ้านเมืองเพื่อความสงบสุข ท้าวศวิมล
หลงเชื่อในคำของโหรหลวงที่ได้ทำนาย จึงจำใจเนรเทศนางจันทร์เทวีและพระโอรส
หอยสังข์ออกไปจากเมืองยศวิมล

หลังจากที่นางจันทร์เทวีออกจากเมืองมาแล้วก็ได้พาพระโอรสหอยสังข์ไปขออาศัย
พักอยู่กับตาและยายซึ่งเป็นชาวไร่ นางได้ช่วยงานตาและยายเพื่อตอบแทนคุณที่ตาและยาย
ให้ที่พักอาศัย ในระหว่างที่นางจันทร์เทวีช่วยตาและยายทำงานในไร่อยู่นั้น พระโอรสที่
อยู่ในหอยสังข์ก็ออกจากรูปหอยสังข์มาช่วยปัดกวาดบ้านเรือนให้สะอาด คอยหุงหาอาหาร
ไว้ให้กิน และไล่ไก่ไม่ให้จิกข้าว พอพระโอรสทำงานต่าง ๆ เสร็จ ก็กลับเข้าไปอยู่ในหอย

สั่งตามเดิม เมื่อพระนางจันทร์เทวีกลับมา ก็แปลกใจว่าใครมาช่วยทำงานบ้าน จึงทำให้นางจันทร์เทวีอยากรู้ว่าเป็นใครที่มาคอยช่วยเหลือ จึงได้คิดอุบายทำที่ออกจากบ้านไป เช่นเคย แต่จะย้อนกลับมาที่บ้านเพื่อคว่าใครเป็นผู้มาช่วยทำงานบ้าน เมื่อพระโอรสที่อยู่ในหอยสังข์ออกมาทำงานบ้านให้เหมือนเช่นเคย ให้นางจันทร์เทวีจึงทราบว่าเป็นจริงพระโอรส หอยสังข์นั้นเป็นมนุษย์ก็ จึงทูลหอยสังข์เสียเพื่อมิให้พระโอรสกลับเข้าไปอยู่ได้อีก

ต่อมานางจันทาเทวีทราบข่าวว่านางจันทร์เทวียังมีชีวิตอยู่ จึงไปว่าจ้างแม่เฒ่าสุเมธาให้ทำเสน่ห์ให้ท้าวศวมลหลงไหลในตน นางไปหาแม่เฒ่าสุเมธาและได้ให้นางทำเสน่ห์ เมื่อท้าวศวมลตกอยู่ในอำนาจมนต์สะกดของนางจันทาเทวีแล้วนางก็ได้ยุยงให้ท้าวศวมลสังหารไปจับตัวพระสังข์มาประหารชีวิต ท้าวศวมลตกอยู่ในมนต์หลงไหลในคำของนางจันทาเทวี จึงได้มีพระราชบัญชาสังหารให้ไปจับตัวพระสังข์มาแล้วนำตัวพระสังข์ไปถ่วงน้ำ ในระหว่างที่พระสังข์ถูกถ่วงน้ำอยู่นั้น ท้าวภุชงค์ (พญานาค) ราชาแห่งเมืองบาดาลเห็นเข้าจึงได้เข้าก็มาช่วยพระสังข์ไว้ และได้นำพระสังข์ไปเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรมของตน ต่อมาเห็นว่าพระสังข์เป็นมนุษย์ไม่ควรจะเลี้ยงไว้ในเมืองบาดาล ส่งพระสังข์ให้ไปอยู่กับนางพันธุรัตน์ พญานาคได้เนรมิตเรือทอง แล้วอุ้มพระสังข์ใส่ไว้ในเรือทอง ลอยไปถึงเมืองยักษ์ซึ่งนางพันธุรัตน์เป็นผู้ปกครองอยู่ นางพันธุรัตน์นั้นได้ทราบข่าวพญานาคซึ่งเป็นสหายมีพระราชสาส์นมาถึง บอกให้นางพันธุรัตน์รับเลี้ยงพระสังข์ไว้เป็นบุตรบุญธรรม จึงบัญชาให้ยักษ์ทั้งหลายที่อยู่ในวังรวมทั้งนางเองแปลงกายเป็นมนุษย์ เพื่อที่จะไม่ให้พระสังข์กลัวแล้วออกเดินทางมาริมทะเล ได้นำพระสังข์เข้าเมืองไปชุบเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม ตามปกตินางพันธุรัตน์จะต้องออกไปหาสัตว์ป่ากินเป็นอาหาร เมื่อนางเดินทางออกไปป่า ก็จะไปครั้งละสามวันหรือบางทีอาจจะถึงเจ็ดวัน ทุกครั้งที่นางออกไปป่านางพันธุรัตน์จะส่งพระสังข์ว่าไม่ให้ขึ้นไปเล่นบนปราสาทชั้นบน และในสวน เป็นอย่างนี้จนพระสังข์มีอายุได้ 15 ปี

วันหนึ่งนางพันธุรัตน์ก็ได้ออกไปหาอาหารที่ในป่าตามเดิม พระสังข์เมื่อโตขึ้นก็มีความอยากรู้อยากเห็นในสิ่งที่นางพันธุรัตน์ห้าม จึงได้แอบไปเที่ยวเล่นที่หลังวังจนได้พบกับบ่อเงิน บ่อทอง พอขึ้นไปยังบนปราสาทก็พบรูปเงาะ เกือกทอง ไม้พลอง และพระสังข์ก็รู้ความจริงว่านางพันธุรัตน์นั้นเป็นยักษ์มิใช่มนุษย์เพราะพระสังข์ได้พบโครงกระดูกจำนวนมากจึงคิดหนีเพราะเกรงว่านางพันธุรัตน์จะต้องฆ่าตัวเองสักวันหนึ่ง

ดังนั้นพอสบโอกาสที่นางพันธุรัตน์เดินทางออกไปหาอาหารในป่า พระสังข์ก็ลอบเข้าไป ในสวนส่วนที่นางพันธุรัตน์ห้ามเอาไว้ พระสังข์ได้ลงไปซุกกายจนร่างกายกลายเป็นสีทองแดงมาก หลังจากนั้นพระสังข์ก็ได้ขึ้นไปบนปราสาทชั้นบน ได้นำเอาเกราะเงาะป่ามาสวมร่างก็กลายเป็นเงาะป่า แล้วถือไม้พลองวิเศษสวมใส่เกือกทองแล้วก็เหาะหนีออกจากเมืองของนางพันธุรัตน์ไป

ฝ่ายนางพันธุรัตน์เมื่อกลับมา ไม่เห็นพระสังข์จึงได้และขึ้นไปบนปราสาทชั้นบน เห็นว่ารูปเงาะป่า เกือกทองและไม้เท้าวิเศษหายไป จึงรู้ทันทีว่าพระสังข์ต้องรู้ว่าตนเป็นยักษ์แล้ว หลบหนีไป นางจึงออกตามหาพระสังข์ จนมาพบพระสังข์นั่งอยู่บนเขาสูงหนึ่ง นางคิดใจเป็นอย่างมากจึงได้ร้องเรียกและขอร้องให้พระสังข์นั้นลงมาหานาง แต่พระสังข์ไม่ยอมลงมาหา นางพันธุรัตน์ก็ได้เฝ้าอ่อนวอนพระสังข์ จนในที่สุดนางคิดว่าพระสังข์คงไม่ลงมาหานางเป็นแน่จึงได้เขียนมนต์ชื่อว่า มหาจินดามนต์ที่ไว้ใช้เรียกเนื้อเรียกปลาไว้ที่ก้อนหินให้พระสังข์ไว้ใช้เมื่อยามจำเป็น ก่อนที่นางจะเสียใจจนอกแตกตาย หลังจากที่นางพันธุรัตน์อกแตกตาย แล้วพระสังข์ก็ลงจากภูเขามาที่ศพของนางพันธุรัตน์และสั่งให้ไพร่พลยักษ์นำศพกลับไปยังเมือง หลังจากนั้นพระสังข์ก็ได้ท่องจำมหาจินดามนต์จนจำได้แล้วจึงลบคาถาที่เขียนไว้ที่บนก้อนหินนั้นเสีย และได้สวมรูปเงาะออกเดินทางต่อไป

พระสังข์ในรูปเงาะได้เดินทางมาจนถึงเมืองสามล ซึ่งมีท้าวสามลและนางมณฑา เป็นผู้ปกครองเมือง กษัตริย์ทั้งสองมีพระธิดา 7 พระองค์ โดยเฉพาะพระธิดาองค์สุดท้ายที่ชื่อว่า รจนา มีสิริโฉมงามเลิศล้ำกว่าองค์อื่น ๆ ท้าวสามลเห็นว่าพระธิดาทั้ง 7 ของพระองค์ควรจะมีคู่ครองได้แล้วจึงได้จัดให้มีพิธีเสี้ยมมาลัยเลือกคู่ โดยมีพระราชสาส์นส่งไปยังเมืองต่าง ๆ ให้เจ้าชายที่ยังไม่มีคู่ครองมาร่วมในพิธีนี้แล้วให้พระธิดาทั้งเจ็ดพระองค์เสี้ยมพวงมาลัยเพื่อเลือกคู่ครอง ซึ่งพระธิดาทั้ง 6 พระองค์ต่างเสี้ยมพวงมาลัยได้คู่ครองทั้งสิ้น เว้นแต่นางรจนาที่มีได้เลือกใคร ท้าวสามลจึงได้ให้ทหารไปเกณฑ์ผู้คนที่ชายในเมืองสามลมาเพื่อให้นางรจนาเลือกแต่นางก็ไม่ได้เลือกอีก จนท้าวสามลโกรธรับสั่งให้ทหารไปนำตัวเจ้าเงาะซึ่งเป็นชายเพียงคนเดียวที่เหลือในเมืองสามล มาให้นางเลือก ครั้นเมื่อเจ้าเงาะมาถึงนางรจนาเห็นรูปทองภายในของเจ้าเงาะ จึงได้เสี้ยมพวงมาลัยให้

เจ้าเงาะ ทำให้ท้าวสามลโกรธเป็นอย่างมาก จึงได้ เเนรเทศให้นางรจนาไปอยู่ที่กระท่อม ปลายนา กับเจ้าเงาะ

หลังจากที่นางรจนา กับเจ้าเงาะ ไปอยู่ที่ปลายนาแล้วนั้น ท้าวสามลคิดอุบายที่จะ กำจัดเจ้าเงาะ โดยวิธีการให้เขยทั้งหมดออกหาปลา มาให้ได้จำนวนคนละ 100 ตัว ถ้าไม่ได้ มาตามที่กำหนดจะถูกระหารชีวิต เขยทั้งหมดจึงได้ออกหาปลากัน เจ้าเงาะเมื่อทราบว่า ท้าวสามลมีพระราชบัญชาให้ออกหาปลา จึงได้เหาะมาริมแม่น้ำได้ต้นไทรใหญ่ และได้ ถอดรูปเงาะออกกลายเป็นพระสังข์ตามเดิม แล้วนั่งท่องมหาจินดามন্ত্রเรียกปลา ที่ถึงที่ตาย ให้ว่ายมาหาตนจนได้ปลามา นับร้อยตัว

ส่วนหกเขยนั้น ออกจับปลาไปตามที่ต่าง ๆ แต่ไม่ได้ปลามาเลยสักตัว เมื่อล่องเรือ มาถึงที่พระสังข์นั่งท่องมนต์อยู่ เห็นพระสังข์เข้า คิดว่าเป็นเทวดา จึงเข้ามาขอปลา จาก พระสังข์ พระสังข์ก็ยินดีที่จะให้ปลาไป แต่ต้องมีของแลกเปลี่ยนซึ่งพระสังข์ได้ขอแลกเปลี่ยน กับปลาจุมุกของหกเขย หกเขยจึงต้องจำใจแลกเปลี่ยนกับปลาจุมุกเพื่อที่จะได้ปลา ไปถวายท้าวสามล

ต่อมาท้าวสามลก็ได้คิดอุบายที่จะให้เขยทั้งหมดไปหาเนื้อมาให้ได้คนละร้อยตัว อีก พระสังข์ก็ใช้มหาจินดามন্ত্রจนได้เนื้อมานับร้อย ส่วนหกเขยก็หาไม่ได้อีกตามเคย และได้เข้ามาขอพระสังข์ พระสังข์ก็ยินดีให้ แต่ต้องแลกกับปลายหูของหกเขย หกเขยก็ ต้องจำใจแลกเปลี่ยนกับเนื้อเพื่อที่จะ ไปถวายท้าวสามลอีกครั้ง

ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของพระอินทร์ ทิพย์อาสน์ที่เป็นที่ประทับของพระอินทร์ เกิดความแข็งกระด้างขึ้น อันเป็นสัญญาณว่ามีผู้มีบุญกำลังตกอยู่ในความเดือดร้อน พระองค์จึงได้ส่งทิพย์เนตรลงไปพบเหตุการณ์ในเมืองสามล ว่าท้าวสามลนั้นพยายามหาวิธีที่จะกำจัดพระสังข์เสีย จึงได้คิดลงมาแข่งตีกลีกับท้าวสามล หากท้าวสามลแพ้ พระองค์จะยึดเมืองสามลเสีย ท้าวสามลเมื่อมีคนมาพนันแข่งตีกลีเอาบ้านเมืองจึงได้ส่ง หกเขยไปแข่งตีกลีกับพระอินทร์ แต่หกเขยก็แพ้กลับมา จึงทำให้ท้าวสามลกับนางมณฑา ต้องออกจากเมืองมาหาเจ้าเงาะและนางรจนาที่กระท่อมปลายนา เพื่อให้เจ้าเงาะมาช่วย ตีกลี เมื่อนางมณฑาเดินทางมาถึงกระท่อมปลายนาได้ให้นางรจนาช่วยอ้อนวอนสามีให้ ออกตีกลีช่วยบ้านเมือง นางรจนาก็ได้ขอร้องเจ้าเงาะเพื่อให้เจ้าเงาะถอดรูปเงาะเป็น

พระสังข์ช่วยตีคชสี เจ้าเงาะถูกนางรจนางอร้องจนใจอ่อน และยอมถอดรูปเงาะออก เพื่อมาช่วยเมืองสามลตีคชสี จนสามารถตีคชสีชนะพระอินทร์

หลังจากนั้นพระอินทร์ไปเข้าฝันท้าวศวิมลที่เมืองยศวิมล และเปิดโปงความชั่วของนางจันทาเทวี พร้อมกับสั่งให้ท้าวศวิมลไปรับพระนางจันทร์เทวีกับพระสังข์กลับมา อยู่ด้วยกันดังเดิม ท้าวศวิมลจึงยกขบวนเสด็จไปรับพระนางจันทร์เทวีกลับมา และพากันเดินทางไปยังเมืองสามลเพื่อตามหาพระสังข์ ท้าวศวิมลและนางจันทร์เทวีได้ปลอมตัว เป็นสามัญชนธรรมดาเข้าไปอยู่ในวังของท้าวสามล โดยท้าวศวิมลเข้าไปสมัครเป็นช่างสานกระบุง ตะกร้า ในพระราชวัง ส่วนนางจันทร์เทวีนั้นเข้าไปสมัครเป็นแม่ครัว ในห้องเครื่อง

อยู่มาวันหนึ่งนางจันทร์เทวี มีความสงสัยที่ว่าพระสังข์น่าจะเป็นพระโอรสของนาง นางจันทร์เทวีจึงคิดอุบายปรุงแกลงพิศภพพระสังข์ โดยนางจันทร์เทวีได้แกะสลัก ชิ้นฟักขึ้นเจ็ดชิ้น ภายในชิ้นฟักนั้นนางจันทร์เทวีได้แกะสลักเป็นเรื่องราวที่ผ่านมาของพระสังข์ ตั้งแต่เยาว์วัย ทำให้พระสังข์รู้ว่าพระมารดาตามมาแล้ว จึงมาที่ห้องเครื่องและได้พบกับพระมารดาที่พลัดพรากจากกันไปนาน

หลังจากนั้นท้าวศวิมล นางจันทร์เทวี และพระสังข์กับนางรจนางได้ทูลลาท้าวสามลและนางมณฑาพากันเดินทางกลับเมืองยศวิมล เมื่อท้าวศวิมลเดินทางกลับมาถึงเมืองยศวิมลแล้วนั้น จึงรับสั่งให้ประหารนางจันทาเทวี และต่อมาท้าวศวิมลสละราชสมบัติให้พระสังข์ได้ครองราชย์สืบต่อมา

เรื่องอิเหนา

เรื่องอิเหนา บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (อุไรรัตน์ โปธิ์สินริกุลวงศ์ และวันชัย เกษมสุขวงศ์, 2547, หน้า 1) มีเนื้อเรื่องย่อว่า ในชาวมัย โบรมณ มีกษัตริย์ปกครองเมืองใหญ่เมืองน้อย กษัตริย์วงศ์เทวาเป็นชาติตระกูลสูงสุด ด้วยสืบเชื้อสายมาจากเทวดา ใช้คำนำหน้าพระนามว่า ระเด่น ส่วนกษัตริย์นอกวงศ์นั้น ใช้คำว่า ระตู บทละครเรื่องนี้ กล่าวถึงกษัตริย์วงศ์เทวา 4 องค์ ต่างเป็นพี่น้องร่วมบิดา มารดา ทรงพระนามว่าท้าวกูเรป็น ท้าวดาหา ท้าวกาหลัง ท้าวสิงห์ค้ำสำหรับ ครองเมือง

4 เมือง ซึ่งมีชื่อเช่นเดียวกับพระนามกษัตริย์ ทุกพระองค์ต่างก็มีมเหสี 5 องค์ ตามประเพณี
 เรียงลำดับศักดิ์ คือ ประไพมสุหรี มะเดหวิ มะโต ลิกู และเหมาหลาหงี ประไพมสุหรีของ
 ท้าวกูเรป็นและท้าวคานัน เป็นธิดาของกษัตริย์หมันหยาเมืองใหญ่อีกเมืองหนึ่ง จึงทำให้
 เมืองหมันหยามีความเกี่ยวข้องกับกษัตริย์วงศ์เทวามากขึ้น ท้าวกูเรป็นมีโอรสกับลิกูองค์
 หนึ่งทรงพระนามว่า กระหัดตะปาตี ซึ่งได้หมั้นไว้กับบุษบารากา ธิดาของท้าวคานันซึ่ง
 เกิดจากลิกู ต่อมาพระองค์ปรารถนาจะให้ประไพมสุหรีมีโอรสบ้าง จึงได้ทำพิธีบวงสรวง
 ก่อนประไพมสุหรีทรงครรภ์ก็ได้สุบินว่าพระอาทิตย์ทรงกลดลอยมาตกตรงหน้า และ
 นางรับไว้ได้ เมื่อประสูติก็เกิดอัศจรรย์ต่าง ๆ เป็นนิมิตดี องค์ปะตาระกาหลาซึ่งเป็นเทวดา
 ต้นวงศ์บนสวรรค์ เหาะนำกริชมาประทานให้ พร้อมทั้งจารึกนามโอรสด้วยว่า อิเหนา ต่อมา
 ประไพมสุหรีได้ธิดาอีกหนึ่งองค์ พระนามว่า วิยะดา ฝ่ายท้าวคานา ประไพมสุหรีก็ประสูติ
 ธิดา ได้พระนามว่า บุษบา ขณะประสูติก็เกิดอัศจรรย์ก็มี กลิ่นหอมตลบทั่วเมือง หลังจาก
 ประสูติบุษบาแล้ว ประไพมสุหรีก็ประสูติโอรสอีก พระนามสิยะตรา ท้าวคานันมีธิดา
 พระนามสการะหนึ่งหรัต ท้าวสิงหัดสำหรับมีโอรส พระนามสุหรานากง และธิดาพระนาม
 จินดาสำหรับ กษัตริย์ในวงศ์เทวาจึงได้จัดให้มีการตุนาหงันกันขึ้น ระหว่างโอรสและธิดา
 ในวงศ์เดียวกันโดยให้ อิเหนาหมั้นไว้กับบุษบา กระหัดตะปาตีกับบุษบารากา สิยะตรากับ
 วิยะดา สุหรานากงกับสการะหนึ่งหรัตต่อมาอัยิกาของอิเหนาที่เมืองหมันหยาสิ้นพระชนม์
 ทำให้อิเหนาต้องเสด็จไปในงานพระเมรุแทนท้าวกูเรป็น แต่เสร็จพิธีแล้วอิเหนาไม่ยอม
 กลับ เพราะหลงรักนาง จินตะหรา ธิดาท้าวหมันหยา จนท้าวกูเรป็นต้องมีสารไปเตือน
 เมื่อกลับมากรุงกูเรป็นแล้วและใกล้เวลาอภิเษกกับบุษบา อิเหนาก็ไม่เต็มใจ จึงออกอุบาย
 ทูลลาพระบิดาไปประพาสป่า แล้วปลอมองค์เป็นป็นหียหรือ โจรป่า นามว่ามีสาระป็นหีย
 คุมไพร่พลรุกรานเมืองต่าง ๆ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองใดก็ได้เมืองนั้นเป็นเมืองขึ้น ระตูหลาย
 เมืองได้ถวายโอรสและธิดาให้ ที่สำคัญคือระตูป็นจะรากันและระตูปุกมาหงัน ได้ถวายธิดา
 คือมาหารัศมีและสการะวาตี ซึ่งต่อมาได้เป็นชายาของอิเหนา และถวายโอรสคือสังคา-
 มาระตา ซึ่งอิเหนายกย่องให้เป็นน้องและเป็นทหารคู่ใจ กองทัพของป็นหียรอนแรมไป
 จนถึงเมืองหมันหยา ท้าวหมันหยาไม่กล้าต่อสู้และยอมยกธิดาให้ แต่พอรู้ว่าเป็นอิเหนา
 ท้าวหมันหยาไม่ยอมปฏิบัติตามสัญญา อิเหนาจึงลอบเข้าหานางจินตะหราและได้เสกกัน
 ท้าวหมันหยาก็ไม่สามารถแก้ไขอะไรได้ พอถึงกำหนดการอภิเษก ท้าวคานาก็มีสารถึง

ท้าวกูเรป็นให้เตรียมพิธีอภิเษก แต่อิเหนาบอกปิดและขอถอนหมั้นนางบุษบา ทำให้ท้าว
 ดาหาโกรธมาก จึงประกาศจะยกบุษบาให้ใครก็ได้ที่มาขอ เพราะฉะนั้นเมื่อระตูจระกา
 กษัตริย์รูปชั่วตัวดำ ให้พี่ชายคือระตูล่าตำไปสู่ขอบุษบาให้ตน ท้าวดาหาก็ยอมยกให้ ต่อมา
 ท้าวกะหมังกุหนิง ส่งทูตมาสู่ขอบุษบาให้วิหยาสะก่าซึ่งเป็นโอรส แต่ท้าวดาหาปฏิเสธ
 เพราะได้ยกให้ระตูจระกาไปแล้ว เป็นเหตุให้ท้าวกะหมังกุหนิง โกรธและยกกองทัพมาล้อม
 เมืองดาหา ท้าวดาหาจึงขอกำลังจากพระเชษฐาและพระอนุชา ท้าวกูเรป็นมีคำสั่งให้อิเหนา
 ไปช่วยรบ อิเหนาจึงจำใจต้องจากนางจินตะหราและยกกองทัพไปช่วยรบ การศึกครั้งนี้
 อิเหนามีชัยชนะท้าวกะหมังกุหนิงถูกอิเหนาฆ่าตายและโอรสคือวิหยาสะก่าถูกสังคามาระ
 ตาฆ่าตาย กองทัพที่ล้อมเมืองดาหาก็ก็ตกพ่ายไป เมื่อชนะศึกแล้ว อิเหนาก็ได้เข้าเฝ้าท้าว
 ดาหาและได้พบกับบุษบา อิเหนาได้เห็นความงามของบุษบาก็หลงรักและเสียดาย พยายาม
 หาอุบายอยู่ในเมืองดาหาต่อไป และพยายามหาโอกาสใกล้ชิดบุษบา โดยอาศัยสียะตราเป็น
 สื่อรัก อิเหนาพยายามหาวิธีการทุกทางเพื่อจะได้บุษบาเป็นของตน เช่น ตอนที่ท้าวดาหา
 ไปไ้บนที่เขาวิลิสมหารา อิเหนาได้แอบส่งสารบนกลีบดอกปะหนัน (ลำเจียก) ให้นาง
 แอบเข้าไปในวิหารพระปฎิมา ครัสตอบคำถามแทนพระปฎิมา ดื้อนค้ำความมาดับไฟแล้ว
 แอบมากอดนาง ตลอดจนคาดคั้นมะเดหวิให้ช่วยเหลือตน เป็นต้น และเมื่อท้าวดาหาจะ
 จัดพิธีอภิเษกระหว่างบุษบากับระตูจระกา อิเหนาก็ใช้วิธีการสุดท้ายโดยการทำอุบายเผา
 เมือง แล้วลอบพานางบุษบาหนีออกจากเมืองไปซ่อนในถ้ำที่เตรียมไว้ และได้นางเป็น
 ชายา ต่อมาองค์ปะตาระกาหลาทรงพิโรธอิเหนาที่ก่อเหตุวุ่นวายมาตลอด จึงคลันดาล
 ให้ลมหอบเอานางบุษบาพร้อมพี่เลี้ยงสองนางไปตกในเมืองประมอดันขณะที่ยิเหนาเข้า
 ไปในเมืองดาหาเพื่อแก้สงสัย อิเหนากลับมาไม่พบบุษบาก็ปลอมองค์เป็นป็นหนีออกตาม
 หา พร้อมกับนำวิยะดาไปด้วยกับตน โดยให้ปลอมเป็นป็นหนีชื่อ เกนหลงหนึ่งหรั็ด ผ่าน
 เมืองใดก็รบพุ่งเอาไปเป็นเมืองขึ้นไปตลอดรายทาง จนถึงเมืองกาหลัง จึงได้เข้าไปขอพัก
 อาศัยอยู่ด้วย

ส่วนบุษบา หลังจากลมหอบไปยังเมืองประมอดันแล้ว องค์ปะตาระกาหลา ก็สำแดง
 ตนมาบอกเล่า เรื่องราวให้ทราบว่าเป็นการลงโทษอิเหนา ทั้งสองจะต้องผจญความลำบาก
 อยู่ระยะหนึ่ง จึงจะได้พบกัน องค์ปะตาระกาหลาได้แปลงตัวบุษบาให้เป็นชาย มอบกริช
 จารึกพระนามว่ามีสาธุณากรรม ให้มีความสามารถทางการรบ หลังจากนั้นอุณากรรม

เดินทางเข้าเมืองประมอดัน ท้าวปะมอดันรับเลี้ยงไว้เป็นโอรส ต่อมาอุณาภรณ์กับพี่เลี้ยง ก็ยกพลออกเดินทางเพื่อตามหาอิเหนา ผ่านเมืองใดเจ้าเมืองไม่อ่อนน้อมก็รบพุ่งได้ชัยชนะ หลายเมือง จนกระทั่งถึงเมืองกาหลัง ได้พบกับป็นหีย ทั้งสองฝ่ายต่างก็เคลงใจว่าอีกฝ่าย คือบุคคลที่ตนเที่ยวหา แต่ก็ไม่กล้าเปิดเผยตัว ได้แต่สังเกตและคุมเชิงกันอยู่ที่เมืองกาหลัง ป็นหียและอุณาภรณ์ได้เข้าอ่อนน้อมต่อท้าวกาหลัง ท้าวกาหลังก็ทรงโปรดทั้งสองเหมือน โอรส ต่อมาเมื่อศึกมาประชิดเมืองเพราะท้าวกาหลังไม่ยอมยกธิดา คือสการะหนึ่งหรวดให้ ป็นหียและอุณาภรณ์อาสารบ และสามารถชนะศึกได้อย่างง่ายดาย เหตุการณ์นี้ทำให้ ป็นหีย อุณาภรณ์และสการะหนึ่งหรวดใกล้ชิดสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้น ทำให้อุณาภรณ์ กลัวความจะแตกนางเป็นหญิง กอปรกับต้องการติดตามหาอิเหนาต่อไป จึงทูลลา ท้าวกาหลังกลับเมืองปะมอดัน แต่นางออกอุบายให้ทหารกลับเมืองตามลำพัง ส่วนนาง กับพี่เลี้ยงหนีไปบวชชี (แอหนัง) เพื่อหาทางหลบหนีการตามพัวพันของป็นหีย ฝ่าย สียะตราแห่งเมืองคาหา ครั้นทำพิธีโสกันต์เสร็จก็แอบหนีพระบิดาปลอมตัวเป็นป็นจูหรือจ โจรป่าชื่อ ย่าหรัน ออกเดินทางหาอิเหนาและบุษบา องค์ปะตาระกาหลาแปลงเป็นนกยูง มาล่อย่าหรัน ไปถึงเมืองกาหลังได้เข้าเฝ้าและพำนักอยู่ในเมือง ต่อมาย่าหรันและป็นหีย เกิดต่อสู้กัน เพราะเกนหลงหนึ่งหรวดเป็นต้นเหตุ ในที่สุดอิเหนาและสียะตราก็จำกันได้ เพราะมองเห็นกริชของกันและกัน ต่อมาป็นหียทราบว่ามีแอหนังบวชบนภูเขา รูปงาม ละม้ายบุษบา จึงออกอุบายปลอมตัวเป็นเทวดาหลอกนางมายังเมืองกาหลัง เมื่อป็นหียพิศ ดูนางก็ยังละม้ายนางบุษบา แต่พอเห็นกริชของนาง ชื่ออุณาภรณ์ ก็เข้าใจว่านางเป็นชายา ของอุณาภรณ์ ฝ่ายพี่เลี้ยงของป็นหียคิดเล่นหนึ่งทดสอบแอหนัง โดยผูกเรื่องตามชีวิตจริง ของอิเหนากับบุษบาทุก ๆ ตอน นางแอหนังฟังเรื่องราวก็ร้องไห้คร่ำครวญ ทั้งสองฝ่าย จึงจำกันได้ อิเหนาจึงให้นางสึกจากชี ระเด่นทั้งสี่ คือ อิเหนา บุษบา สียะตรา และวิยะดา จึงพบกันและจำกันได้หลังจากดั้นด้นติดตามกัน

กษัตริย์วงศ์เทวาได้มาพร้อมกัน ณ เมืองกาหลัง หลังจากทราบเรื่องและเข้าใจกัน ดีแล้ว จึงได้มีการอภิเษกสมรสกันขึ้นระหว่างคู่ตุนาหงันในวงศ์เทวา พร้อมทั้งอภิเษกธิดา ระตูอื่น ๆ เป็นมเหสีกษัตริย์วงศ์เทวาจนครบตำแหน่ง เช่น อิเหนาอภิเษกกับบุษบาและ จินตะหรา โดยบุษบาเป็นประไพหมสุหรีย์ฝ่ายซ้าย จินตะหราเป็นประไพหมสุหรีย์ฝ่ายขวา สการะวาตีเป็นมะเดหวีฝ่ายขวา มหายารัศมีเป็นมะเดหวีฝ่ายซ้าย บุษบาวิลิศเป็นมะโต

ฝ่ายขวา บุษบกั้นจะหนาเป็นมะโตฝ่ายซ้าย ระหนากะระติกาเป็นลิกูฝ่ายขวา อรสาณารี เป็นลิกูฝ่ายซ้าย สุหรันกันจาสำหรับ เป็นเหมาหลาหงฝ่ายขวา หงยาหยาเป็นเหมาหลาหงฝ่ายซ้าย สียะตราอภิเชกกับวิยะดา สุหรานากงกับสะเกาะหนึ่งหรัค กะหรัคตะปาตีกับ บุษบาราภา สุหรานากงครองเมืองสิงหัดสำหรับ กะหรัคตะปาตีครองเมืองกาหลัง

เรื่องแก้วหน้าม้า

เรื่องแก้วหน้าม้า บทพระนิพนธ์ในกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ (เรวดี จูฑะโลหิต และบุญเดือน ศรีวรรณ, 2544, หน้า 1) มีเนื้อเรื่องย่อว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีเมืองอยู่เมืองหนึ่งชื่อว่า มิถิลาเมืองนี้ปกครองโดยกษัตริย์ทรงพระนามว่า ภูวคตมงคลราช พระองค์มีพระมเหสีทรงพระนามว่า พระนางนันทา ทั้งสองพระองค์ มีพระโอรส ทรงพระนามว่าพินทอง พระนครเจริญรุ่งเรืองและสงบสุข ในเมืองนี้มีครอบครัวอยู่ครอบครัวหนึ่งซึ่งมีลูกสาวหน้าตาคล้ายม้า ก่อนคลอดมารดาของนางฝันว่ามีเทวดานำแก้วมาให้นาง ดังนั้นนางจึงตั้งชื่อลูกสาวของนางว่า มณี หรือแก้วหน้าม้า และถึงแม้ว่านางจะมีหน้าประหลาด นางก็มีความเฉลียวฉลาด มีมนต์วิเศษสามารถทำนายดินฟ้าอากาศได้อย่างถูกต้อง ดังนั้นนางจึงสามารถบอกให้ชาวนาปลูกพืชผลตรงตามสภาพดินฟ้าอากาศ ความรู้ของนางทำให้ครอบครัวของนางและชุมชนใช้ชีวิตอย่างมีความมั่นคง

วันหนึ่ง เจ้าชายพินทองทรงปล่อยว่าตัวโปรดขึ้นสู่ท้องฟ้า ว่าวก็เกิดขาดลอยตามลมมาตกลงเบื้องหน้าของแก้วพุดดี เมื่อนางเห็นว่ารูปร่างลักษณะดีก็ตัดสินใจยึดเป็นของตนเองแต่ต่อมา ข้าราชการบริวารของเจ้าชายก็มาถึงและขอว่าวคืน แก้วพุดดีก็จะคืนว่าวให้พวกเขา และยื่นกรานที่จะคืนให้ผู้ที่เป็นเจ้าของเท่านั้น เมื่อพระ พินทองเสด็จมาถึงที่นั่นและได้ยื่นแก้วพุดดี โกรธมาก และคิดว่าหญิงผู้นี้พุดจาโยกใช้นำรำคาญ พระองค์เกลียดนางยิ่งนัก เมื่อเห็นนางมีใบหน้าที่ประหลาด แต่ด้วยความที่อยากได้ว่าวของตนคืน จึงแกล้งทำคิกับนาง พระพินทองสัญญาจะให้รางวัลแก่นางอย่างงาม เพื่อแลกเปลี่ยนกับว่าวตัวโปรดของพระองค์ แต่แก้วพุดดี ที่จะรับสิ่งใด ๆ นางต้องการให้เจ้าชายอภิเษกสมรสกับนาง แล้วนางไปอยู่ในวังด้วย เจ้าชายก็ตกลงตามความต้องการของนาง เพียงเพื่อให้ได้ว่าวกลับคืน

หลังจากได้ข่าวแล้วเจ้าชายพินทองก็หายเงียบไปโดยไม่รักษาสัญญาที่ให้ไว้กับแก้ว แก้วรอเจ้าชายเป็นเวลาหลายวันแต่ก็ไม่เห็นเงาของพระองค์ ดังนั้นนางจึงอ่อนวอนให้ บิดามารดาของนางไปเข้าเฝ้าพระราชธา และทูลถามพระราชธาเกี่ยวกับสัญญาที่พระโอรส ของพระองค์ให้ไว้ สองสามีภรรยาสงบไม่ยอมทำตามจน แก้วล้มป่วยลง บิดามารดาของ นางเกรงว่าลูกตาย จึงต้องไปกราบทูลให้พระราชธาทรงทราบ ซึ่งก็ทำให้พระองค์พิโรธ ในทันทีที่ได้ทราบเรื่อง อย่างไรก็ตามพระราชธาซึ่งมีเมตตาต่อพวกเขา และสัญญาว่าจะถามพระโอรสเกี่ยวกับคำสัญญาที่ให้ หลังจากทรงทราบเรื่องราวทั้งหมดจากพระโอรส ของนางแล้ว พระราชธาจึงรับสั่งให้เจ้าชายรักษาคำพูด และดังนั้นจึงส่งนางกำนัลให้ไปรับ นางแก้วเข้าวัง แต่แก้วปฏิเสธที่จะมาเพราะว่านางต้องการนั่งวอทอง ของพระบรมวงศ์ของ กษัตริย์ ซึ่งพระราชธาก็ยอมหลังจากได้ในสิ่งที่ตนปรารถนา แล้วนางแก้วก็มาอยู่ในวัง ซึ่ง ก็ไม่ได้ให้ความสุขดังที่ตนคาดหวังไว้ เพราะเจ้าชายไม่เคยขออนางแต่งงาน

วันหนึ่ง พระเจ้าภูวดลรับสั่งให้นางแก้วเข้าเฝ้าและทรงตั้งเงื่อนไขว่า ถ้าหากนาง สามารถนำภูเขาสุมเมรุมาไว้ในพระราชอุทยานได้ พระองค์ก็จะจัดพิธีอภิเษกสมรส ให้นางกับเจ้าชายพินทอง แต่ถ้าหากไม่สามารถปฏิบัติตามได้ นางก็จะได้รับโทษ ประหารชีวิต แก้วตอบตกลงด้วยความดีใจอย่างยิ่งโดยไม่ทันคิดให้รอบคอบ และออก เดินทางไกลเพื่อหาเขาพระสุเมรุ แต่ถึงแม้ว่านางจะเดินทางผ่านป่าดงพงไพร ซึ่งเป็นที่อยู่ อาศัยของสัตว์ร้ายมากมาย แก้วก็ยังไม่เห็นเขาพระสุเมรุ ด้วยความอดโรยจากการเดินทาง ที่แสนจะลำบากแก้วล้มลงกับพื้นและหมดสติไป หลังจากฟื้นคืนสตินางก็ได้พบพระฤๅษี ผู้ซึ่งรู้ลึกสงสารนาง เพราะล่วงรู้ถึงกลลวง พระฤๅษีจึงตัดสินใจช่วยนาง และด้วยอำนาจ เวทมนตร์วิเศษของพระฤๅษี ตอนนี้แก้วก็สามารถถอดหน้ากากม้าออกได้ และปรากฏเป็น สาวงามได้ตลอดเวลา พระฤๅษียังได้มอบหนังสือซึ่งสามารถกลายเป็นเรือเหาะหรืองูก็ได้ และไม้เท้าซึ่งสามารถแปลงเป็นมีดวิเศษได้ และพระฤๅษีก็บอกให้นางนำก้อนหินเล็ก ๆ ก้อนหนึ่ง มาจากภูเขาสุมเมรุแล้วแก้วนำไปวางไว้ในพระราชอุทยานเท่านั้นก็เพียงพอ แล้ว พระราชาไม่ได้เอ่ยถึงภูเขาสุมเมรุ หลังจากวางก้อนหินก้อนเล็ก ๆ ก้อนหนึ่งในพระ ราชอุทยานแล้ว ก็กราบทูลให้พระราชธาทรงทราบ เมื่อพระราชธาทรงทราบความจริงแล้ว ก็รับสั่งให้จัดพิธีอภิเษกสมรสตามสัญญาที่ให้ไว้กับแก้ว ซึ่งก็สร้างความไม่พอใจพระทัย ให้กับพระราชธาและพระพินทองเป็นอย่างยิ่ง ต่อมาภายหลัง พระราชธาที่ทรงดำริถึงแผนการ

อื่นที่จะกำจัดแก้ว พระองค์จึงส่งพระราชสาส์นไปยัง พระเจ้าพรหมทัตกษัตริย์ผู้ครองเมืองโรมิวีลี เพื่อขอพระธิดาของพระเจ้าพรหมทัต ซึ่งพระนามว่า ทศมาลี ให้เจ้าชายพินทอง พระเจ้าพรหมทัตตอบตกลง และกำหนดวันสำหรับโอกาสอันเป็นมงคล เมื่อพระพินทองเตรียมเดินทางออกจากเมืองโดยเรือ แก้วก็มาแสดงความไม่พอใจต่อพระองค์ และตำหนิพระองค์ว่าไม่มีความซื่อสัตย์ต่อนาง พระพินทองโกรธมากและสั่งให้แก้วมีโอรสให้ตนให้ได้พระองค์ต้องการเห็น โอรสของพระองค์เมื่อเสด็จกลับมา และถ้าหากแก้วมีโอรสให้พระองค์ไม่ได้นางแก้วก็จะถูกประหารชีวิต แก้วเองก็ไม่รู้เหมือนกันว่าตนจะมีโอรสให้เจ้าชาย โดยไม่มีความสัมพันธ์กันเลยได้อย่างไร ถึงแม้ว่าจะรู้สึกสิ้นหวังแต่ก็มีจิตใจแน่วแน่ที่จะแก้เผ็ดพระพินทองให้จงได้ เมื่อรับคำสั่งของพระพินทองแล้วนางก็ออกเดินทางจากเมืองและไปยังเมืองโรมิวีลีโดยอาศัยเรือเหาะของตน หลังจากถอดหน้ากากหน้าม้าออกแล้วกลายเป็นสาวงาม แก้วก็ไปอาศัยอยู่กับตาชายใกล้แม่น้ำนอกเมือง วันหนึ่งในขณะอาบน้ำอยู่ในแม่น้ำ พระพินทองก็ได้มาพบนางเข้าและหลงใหลในความงามของนาง ในขณะที่ชายาใหม่ของพระองค์กำลังบรรทมอยู่นั้น พระพินทองก็แอบออกมาจากวังและแต่งกายเป็นชาวบ้านมาเกี่ยวพาราสีนางแก้ว ผู้ซึ่งก็พร้อมจะเป็นชายาของพระองค์อยู่แล้วเพราะต้องการมีโอรสกับพระองค์ ทั้งคู่อยู่ด้วยกันจนกระทั่งแก้วตั้งครรภ์ ก่อนที่จะจากไปเจ้าชาย ได้มอบแหวนให้นางไว้แล้วเสด็จกลับเมืองมิถิลา โดยไม่ได้พานางทศมาลีไปด้วย

หลังจากคลอดโอรสแล้ว แก้วก็ผูกแหวนไว้กับแขนของลูกน้อยแล้วส่งไปอยู่กับพระฤๅษีซึ่งเคยช่วยเหลือตน พระฤๅษีเข้ามานาคูก็รู้ว่าพระพินทองกำลังอยู่ในอันตราย เพราะว่าถูกกองทัพยักษ์ล้อม แล้วพระฤๅษีก็แปลงกายแก้วให้เป็นชาย และสั่งให้นางไปช่วยเจ้าชายในทันที แก้วสามารถฆ่ายักษ์ได้สำเร็จแล้วยึดเมืองไว้ได้ พระมเหสีของพญายักษ์จึงยกธิดาผู้เลอโฉมทั้งสองพระองค์ นามว่า สร้อยสุวรรณและจันทร์ตามลำดับให้พระพินทอง แต่เจ้าชายปฏิเสธที่จะรับเพราะตนไม่ใช่ผู้ ที่ชนะศึก ดังนั้นองค์หญิงทั้งสองพระองค์จึงควรตกเป็นชายาของแก้ว แก้วรับเจ้าหญิงทั้งสองไว้โดยไม่รีรอ แล้วแก้วก็บอกให้พระพินทองอยู่ในเมืองยักษ์ไปสักระยะหนึ่งก่อน ในขณะที่นางนำธิดาของยักษ์ไปยังกระท่อมของพระฤๅษี และเล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ทั้งสองฟัง หลังจากบอกเจ้าหญิง

ทั้งสองว่าตนเป็นใครแล้ว แก้วก็นำเจ้าหญิงทั้งสองไปพบพระพินทองและมอบให้เป็นชายาของพระพินทองแล้วแก้วก็กลับมาหาโอรสที่ศาลาพระฤๅษี

หลังจากอยู่ในเมืองยักษ์มาระยะหนึ่ง พระพินทองก็พาชายาทั้งสองกลับไปยังเมืองของพระองค์ และต้องประหลาดพระทัยที่ต้องเผชิญหน้ากับแก้ว ผู้ซึ่งนำพระโอรสของพระองค์มาถวาย แรกทีเดียวก็ไม่ทรงเชื่อ แต่แหวนที่ข้อมือของกุมารทำให้พระองค์ต้องเชื่อและรับกุมารเป็นโอรสของพระองค์ แล้วเจ้าชายก็ตั้งชื่อพระโอรสว่า ปิ่นแก้ว เวลาต่อมาเจ้าหญิงทัตมาลีเกิดคิดถึงเจ้าชายพินทอง ดังนั้นจึงตามมาพบพระองค์แต่ก็ต้องเจ็บใจที่พบว่า พระพินทองแสดงความรักต่อสร้อยสุวรรณและจันทร์มากกว่าตน นางจึงจำใจกลับเมืองของตนด้วยความผิดหวังและเคียดแค้น

เมืองมิตีลามีความสงบสุขมานาน จนกระทั่งพระธิดาแฝดทั้งสามอายุวัยรุ่นและก็มีเหตุการณ์อื่นเกิดขึ้นอีก ในขณะที่พระธิดาวัยรุ่นทั้งสามพระองค์กำลังพักผ่อนอิริยาบถอยู่ในพระราชอุทยาน ก็มีนกหัสติลิงค์บินมา โฉบเอาทั้งสามพระองค์ไปด้วยนึกว่าเป็นเหยื่อ แต่ก่อนที่พระธิดาทั้งสามจะถูกนกยักษ์กลืนลงคอ พระฤๅษีซึ่งอาศัยอยู่บริเวณนั้นก็ออกมาช่วยไว้ทันและมีความสงสารในพระธิดาทั้งสามอย่างมาก จึงช่วยสั่งสอนวิชาอาคมให้จนเก่ง ในเวลานั้น มีเมืองอยู่เมืองหนึ่งชื่อว่า เมืองโรมจักร ปกครองโดยท้าวทศมิตร ท้าวธรมโอรส 3 องค์คือ ทินกร ศรนรินทร์ และสินนรา ตามลำดับวันหนึ่งในขณะที่เจ้าชายทั้งสามประพาสไปทางทะเลเรือของทั้งสามพระองค์ถูกพายุใหญ่พัดจมลง โชคดีที่พญานาคใจบุญมาช่วยไว้ และใส่พิฆาใส่ในกายของทั้งสาม เพื่อใช้ป้องกันตัวเมื่อเผชิญกับอันตราย จากนั้นเจ้าชายทั้งสามก็กราบลาพญานาค แล้วก็ออกเดินทางผ่านป่าดงพงไพรต่อไป ในขณะเดียวกัน หลังจากที่ได้อ่านวิชาอาคมให้เจ้าหญิงทั้งสามแล้ว พระฤๅษีก็ตัดสินใจหาสามีที่เหมาะสมให้กับนางทั้งสาม โดยฤๅษีก็ประกาศว่าผู้ใดที่สามารถเอาชนะเจ้าหญิงองค์ใดได้ ก็จะได้เป็นพระสวามีของเจ้าหญิงพระองค์นั้น ผู้ที่เข้าแข่งขันซึ่งรวมถึงมนุษย์และไม่ใช่มนุษย์ก็ไม่สามารถเอาชนะองค์หญิงได้ เมื่อเจ้าชายทั้งสามได้ข่าวการแข่งขันก็ได้เข้าร่วมด้วยผลปรากฏว่าเจ้าชายทั้งสามมีฝีมือเท่ากับเจ้าหญิงทั้งสาม เนื่องจากไม่มีผู้แพ้และผู้ชนะในการต่อสู้กัน พระฤๅษีจึงคิดว่าทั้งหมดเป็นเนื้อคู่กัน

ในเวลาเดียวกันนั้น นางทัตมาลีก็ประสูติพระโอรสพระนามว่า เจ้าชายปิ่นศิลป์ไชย ผู้ซึ่งถูกส่งไป ศึกษาวิชาอาคมกับอาจารย์ในเมืองของตน เมื่อโอรสของพระนางเจริญวัย

แล้วนางทัศนาลีก็คิดถึงเจ้าชายพินทองขึ้นมา จึงให้อาจารย์ทำเสน่ห์ให้เพื่อให้เจ้าชายหลงรักมากจนกระทั่งไม่สามารถจะอยู่อย่างสงบได้ เจ้าชายจึงขโมยเรือเหาะ มีควิเศษ และหน้ากากม้าจากแก้วแล้วมุ่งหน้าสู่เมืองโรมวิถึ เมื่อรู้ความจริง แก้วก็ยกทัพไปยังเมืองโรมวิถึและต้องการตัวพระพินทองกลับ แต่นางทัศนาลีปฏิเสธ และส่งโอรสของนางไปสู้กับแก้ว ในช่วงแรกแก้วได้เปรียบ แต่เจ้าชายปิ่นศิลป์ไชยขอให้อาจารย์ของ คนช่วยคราวนี้แก้วแพ้และถูกจับพระเจ้าภูวคัลจึงส่งเจ้าชายปิ่นแก้วไปช่วยมารดาของเจ้าชายเอง ในขณะที่ออกเดินทางไปช่วยมารดาเจ้าชายปิ่นแก้วก็ได้พบกับเจ้าชายทั้งสามผู้ซึ่งความจริงเป็นน้องเขยของพระองค์เอง แต่เนื่องจากทั้งสามไม่รู้จักเจ้าชายปิ่นแก้ว จึงเกิดสู้รบกันขึ้นแต่ก็ไม่สามารถเอาชนะเจ้าชายปิ่นแก้วได้ ทั้งสามจึงกลับไปบอกชายาของตนผู้ซึ่งต่อมารู้ว่าศัตรูที่วานั้น คือ พระเชษฐาของพวกตน หลังจากทราบข่าวเกี่ยวกับมารดาของพวกตน เจ้าหญิงทั้งสามพร้อมทั้งพระสวามีจึงร่วมมือกับเจ้าชายปิ่นแก้วทำสงครามกับเมืองโรมวิถึ หลังจากสงครามสงบลง หมอทำเสน่ห์ถูกจับตัวได้และสารภาพผิด ในขณะที่เจ้าชายปิ่นศิลป์ไชยหนีไปได้ นางทัศนาลีเองก็จะต้องโทษประหาร ถ้าหากว่าพระบิดาของนางไม่ขอร้อง พระเมตตาจากพระพินทอง ในขณะที่เสด็จกลับเมืองมิลิลา เจ้าชายปิ่นแก้วก็ได้พบกับเจ้าชายปิ่นศิลป์ไชยผู้ซึ่งถูกทหารของตนล้อมอยู่ เจ้าชายปิ่นแก้วจึงบอกให้ยอมมอบตัวและลืมเรื่องในอดีตเสีย เพราะต่างก็เป็นพี่น้องกัน เจ้าชายปิ่นศิลป์ไชยจึงขอให้พระเชษฐาอภัยโทษให้ แล้วก็ร่วมเดินทางไปยังเมืองของพระบิดา ทั้งหมดก็อยู่ในเมืองมิลิลาอย่างมีความสุข ความจริงแล้วเนื้อเรื่องไม่ได้จบเพียงแค่นี้ แต่ว่าต่อจากนี้ไปแก้วหน้าม้าและพระพินทองก็ไม่ได้มีบทบาทสำคัญอะไรในเนื้อเรื่อง ซึ่งส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับโอรสทั้งสองผู้ซึ่งเผชิญกับเหตุการณ์มากมายหลายอย่าง ในขณะที่เดินทางไปยังที่ต่าง ๆ แต่ว่าในที่สุดแล้ว ก็จบลงด้วยความสุข